

ЧОМУ НЕОБХІДНО ПЕРЕОСМИСЛЮВАТИ МИНУЛЕ?

ІГОР ГИРИЧ, ЮРІЙ ШАПОВАЛ

KAS
POLICY PAPER

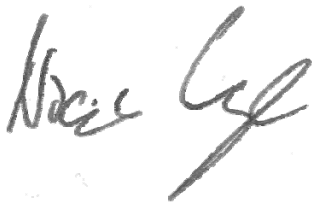
ПЕРЕДМОВА

У цій публікації ми ставимо запитання: «Для чого слід переосмислювати минуле?» В Україні немає єдиної відповіді на нього. Чи не можна просто забути минуле, підвівши під ним жирну риску? Або чи не можна замість болючого переосмислення просто звернутися до національних міфів, надавши історії певні політичні рамки? У своєму матеріалі Юрій Шаповал чітко показує, що опрацювання минулого відіграє важливу роль у демократичній консолідації суспільства.

Передусім йдеться про повернення фактів, а для громадян певною мірою - про повернення власної біографії. Тривалий час ідеологія була важливішою за факти. Замість фактів на перший план виходили думки, а через це відбувалася втрата реальності. Але повернення до реальності є можливим лише через всеосяжну пам'ять, через згадування не лише успіхів, а і втрат.

Жителі диктатури втратили не лише факти, а і реальність, часто вони втрачали і співчуття до жертв. Залишалось лише співчуття до самих себе. В умовах диктатури громадяни ставали мешканцями, а мешканці з часом ставали в'язнями держави. У спільноті, в якій будується громадянське суспільство, в'язні мають знову стати громадянами. Не переосмислюючи минуле, громадяни ніколи не отримають автономію.

Переосмислюючи минуле, нація та держава не можуть втратити. Навпаки: вони можуть тільки виграти. Правда звільняє.

Ніко Ланге

Керівник Представництва
Фонду Конрада Аденауера в Україні

м. Київ травень 2010 р.

© ПРЕДСТАВНИЦТВО ФОНДУ КОНРАДА АДЕНАУЕРА
В УКРАЇНІ, 2010

ФОНД КОНРАДА АДЕНАУЕРА
01021 КИЇВ
ВУЛ. ШОВКОВИЧНА, 10 КВ. 4
WWW.KAS.DE/UKRAINE
OFFICE@ADENAUER.KIEV.UA

ЧОМУ НЕОБХІДНО ПЕРЕОСМИСЛЮВАТИ МИНУЛЕ?

ІГОР ГИРИЧ

ЮРІЙ ШАПОВАЛ

Автори публікації підсумовують дискусії на вкрай важливі і контроверсійні теми формування колективної та історичної пам'яті в Україні, а також висловлюють свої погляди на цю проблему. Важливо, що автори не нав'язують власні уявлення, а змальовують наявну ситуацію, закликають читачів до дискусії.

**СЕРІЯ «ПОЛІТИЧНА ОСВІТА»
ФОНД КОНРАДА АДЕНАУЕРА
WWW.KAS.DE/UKRAINE**

ЗМІСТ

Вступ

Розділ 1

Навіщо переосмислювати минуле?
Необхідність постійного переосмислення
Історичне переосмислення
Історичні дослідження
Відкриття архівів
Історична правда і міфи
Юридичне переосмислення
Судове покарання злочинів проти людяності
Відшкодування жертвам злочинів.
Люстрація як правовий інструмент переосмислення
Суспільне переосмислення

Розділ 2

Колективна та історична пам'ять. Що це?

Розділ 3

Чим займається політика пам'яті?
Мета політики пам'яті
Інструменти політики пам'яті
Політичні заходи для унеможливлення повернення неправових злочинних режимів

Розділ 4

Культура пам'яті. Як ми пам'ятаємо?
Формування культури пам'яті як теоретична проблема
Засади культури пам'яті
Актуалізація проблеми "історичної пам'яті" в українській літературі

Розділ 5

Переосмислення тоталітарного минулого в Україні

Глосарій

Рекомендована література

Розділ 1

НАВІЩО ПЕРЕОСМИСЛЮВАТИ МИНУЛЕ?

Необхідність постійного переосмислення

Часто доводиться чути від співрозмовника роздратовану репліку на спробу критичного погляду на недавнє історичне минуле: "Не треба переписувати історію. Не потрібно чіпати минуле, воно вже має меморіальну цінність, у ньому було і добре, і погане, воно вже стало нашою історією, і не варто ворушити скелет у шафі". Людина, що завдяки тоталітарній машині має усталене виховання, не бажає міняти погляд на суспільство, на події минулого відповідно до нової політичної ситуації, коли світом опанували ідеї гуманізму, пріоритету загальнолюдських цінностей, переваги цивілізаційних європейських вартостей над державним інтересом диктаторських моделей держав.

Цікаво, що такі голоси найбільше чути в країнах, які мають вікові традиції функціонування авторитарних типів держав, де не існувало громадянського суспільства, де громада не була призвичаєна до вільної конкуренції ідеологій, свободи висловлення політичних поглядів тощо.

Україна – одна з країн посткомуністичного табору, для громадян якої також характерний синдром табуованого ставлення до свого тоталітарного минулого. Власне, не можемо говорити про всю українську територію, західні землі були тривалий час у межах європейської ойкумени, і конституційний історичний досвід перебування в межах держав європейської традиції, навпаки, сприяє західним українцям негативно ставитися до минулого радянського тоталітаризму. Натомість жителі сходу і півдня України постійно перебували під впливом євразійського авторитарного трибу життя і свій історичний досвід не мислять поза межами світогляду радянської людини.

Тому є всі підстави говорити, що ставлення до тези про переосмислення свого минулого залежить від ментальнісного цивілізаційного вибору нації. Перебування на межах двох світів: хліборобського і номадного, європейського і азійського – наклало відбиток на історико-культурні уподобання українців. Європейська цивілізація за століття своєї історії виробила рівновагу державних і суспільних інтересів, на чому і ґрунтується громадянське суспільство. Натомість євразійська традиція засновується на цілковитому пануванні держави над суспільством і особистістю. Мешканці заходу і центру України, що тяжіють до хліборобської традиції й були століттями частиною Європи, знаходячись у складі Речі Посполитої та Австро-Угорщини, позитивно сприймають заклик до засудження тоталітарних практик комуністичного режиму в ХХ ст. Натомість інша частина України, що була частиною російського ментального простору останніх століть, продовжує тоталітарний час своєї історії сприймати як неминучий, "нормальний" час свого історичного буття.

Візія історичного минулого потрібна суспільству для моделювання свого подальшого шляху, для виховання молодого покоління суспільства, яка житиме в умовах, коли не існуватимуть залізні завіси тоталітарних країн, не буде двополюсного світу, поділеного між державами вільного світу і країнами "соцтабору". Вільна конкуренція

економічних систем, культури, ідей визначатиме успіх чи не успіх української моделі суспільства XXI століття.

Якщо ми є продовженням тоталітарної перспективи, якщо ми мовчки погоджуємося з нормальністю існування на своїй території до початку 1990-х рр. суспільства, в якому людина була гвинтиком держави і покірною жертвою однопартійної диктатури, то ми фактично визнаємо себе співучасниками тієї антигуманної системи, а отже, поділяємо з представниками тієї системи відповідальність за масовий терор, злочини проти людяності, насильство проти цілих соціальних верств, супроти культурного надбання нації.

Для того, щоб очистити своє сумління перед майбутнім, щоб обрати вірний шлях для цілого суспільства, необхідно звести порахунок з тими явищами минулого, які сьогодні, майже по двадцяти роках незалежності, тягнуть назад, заважають на рівні з іншими країнами колишнього "переможного соціалізму" будувати в Україні сучасний європейський лад. Чому сьогодні Естонія, Латвія і Литва випередили Україну у своєму економічному розвитку? Насамперед тому, що відмовилися з першого року незалежності підфарбовувати старий соціальний лад, а відразу звели рахунки з комуністичним минулим і європейські загальнолюдські цінності поставили вище за примарні переваги "соціалізму з людським обличчям". Вони однозначно засудили злочини тоталітарного режиму та його ідеології, і це не забарилося дати позитивний результат для добробуту цих країн.

У цьому сенсі Україна перебуває у вигіднішому становищі за Росію. Тоталітарна система не мала питомо українського походження. Вона була принесена в Україну на багнетах російських червоноармійців. Більшовизація України не могла б відбутися лише внутрішніми силами місцевого комуністичного руху, вона була результатом військового завоювання Української Народної Республіки Російською Федерацією протягом тривалої війни від 1917 до 1920–1921 рр. Власне, після 1921 р. Україну варто сприймати як переможену націю, що потрапила в колоніальну залежність від Росії, яка в ході революції і українсько-більшовицьких воєн відновила стару російську імперію у новій комуністичній формі.

В Україні сьогодні діє постколоніальна людська свідомість, викликана масштабним ідейним і фізичним терором комуністичної системи проти питомої традиційної української ідеології та її носіїв. Коли, приміром, сьогодні ми фіксуємо брак активних людей, які могли б запропонувати господарювання на селі, альтернативне колгоспній формі, ми повинні згадати про мільйони винищеного українського селянства в часи масової колективізації 1920-х – 1930-х рр. А тим часом, коли б непівський шлях був продовжений або Україна могла будувати своє життя без втручання агресора, то українське селянство з його традиційним укладом нагодувало б не лише Україну, а й увесь світ.

Коли ми стверджуємо брак інтелектуальної еліти, недорозвинення цілих ділянок гуманітаристики та природничих дисциплін, то сталося це внаслідок не стільки об'єктивних, скільки суб'єктивних чинників – масового винищення української інтелігенції в добу сталінізму, коли серед письменників, істориків, філософів, філологів залишилися в живих лише невелика частка діячів інтелектуальної праці.

У зв'язку з цим ключовою стає теза історичного, наукового переосмислення нашого минулого.

Історичне переосмислення

Чи дійсно мають слухність ті, хто говорить про існування об'єктивної, сталої історії, мовляв, історія може бути написана раз і назавжди, бо вона є такою собі біблією на

все життя людей багатьох поколінь? Звичайно, ні. У будь-якій країні історія переосмислюється і переписується інколи кілька разів на століття, і це є нормальний процес. Україна тут не є якимось винятком із правил.

Історія – це не стільки факт, документ, скільки його інтерпретація і трактування. Бо історик у ідеалі йдеться не стільки про друк на сторінках своєї праці якогось архівного першоджерела, скільки про його розуміння, про введення в контекст певної історичної тканини оповіді. А в цьому сенсі те саме історичне джерело може бути потрактоване іноді з діаметрально протилежних позицій. Міняються суспільні відносини, змінюється і кут бачення того чи іншого джерела, тієї чи іншої події. З точки зору тоталітарних практик Й. Сталіна, політична і державна діяльність Івана IV та Петра I виглядала як позитивне історичне явище, як торжество централізаторства й уніформізму, як підпорядкування життя людини інтересам держави, нехай для цього і потрібний був терор проти особистості, тортури і переслідування інакодумців, фізичне знищення опозиції. Під таким кутом зору тодішня партійна історіографія й оцінювала історичне значення цих осіб. Таке трактування потрапило і до шкільних підручників з історії. Проте, коли в СРСР по смерті диктатора запанувала невелика лібералізація, в діях принаймні Івана IV почали бачити більше негативу, ніж позитиву. Давалися взнаки переоцінка діяльності Й. Сталіна і XX з'їзд КПРС. Натомість, коли в останні роки, за президентства В. Путіна, знову запанував авторитаризм, особа Й. Сталіна почала трактуватися в шкільній історії згідно з концепцією професора Московського педуніверситету В. Данилова як постать вдалого державного "менеджера"¹.

У даному випадку йдеться також про традиційний російсько-тоталітарний стереотип – оцінювати минуле згідно з досягнутими державними завданнями, коли примарне досягнення коштувало десятків і сотень тисяч життів, покладених на шальки терезів історії. Такий спосіб оцінювання минулого може вважати злочинцем людину, що вбила співгромадянина і потрапила за ґрати, але виправдовує керівників держави, які давали команди на знищення цілих народів або соціальних груп населення.

Імперська складова радянської історіографії змушувала зараховувати до фактично російської державної історіографії як правонаступниці Російської імперії і Радянського Союзу державні історіографії народів Кавказу: державу Урарту, вірменську ранньосередньовічну державу і грузинську державність початку II тисячоліття як свою на підставі того факту, що у XX ст. Вірменія, Грузія і Азербайджан були складовими частинами СРСР. Разом з тим вірменську етнічну територію в Туреччині і азербайджанську в Ірані радянські історики не вивчали, бо визнавали право на ці території сучасних Туреччини та Ірану. Натомість українських державних утворень російська дореволюційна і російська радянська історіографії не помічали, принципово слідуючи концепції "колиски трьох братніх народів". Тобто назовні визнаючи українців і білорусів як окремі нації, по суті в глибині свідомості вважали їх усіх, як царські шовіністи малоросів, "единым русским народом".

Можемо стверджувати, що будь-яка політична зміна в кожній країні світу викликає й зміну у трактуванні історії. Пангерманістські апетити Пруссії вимагали від істориків, що перебували на службі у пруському міністерстві освіти, трактувати населення клаптикових німецьких держав середини XIX ст. як спільну німецьку цілість, яка в перспективі повинна визнати пруське право підпорядкувати собі ці держави на підставі етнографічно-культурної німецької спільності. Часи Третього рейху підштовхнули німецьких істориків до пошуків арійських рис у народів, що тисячоліття тому входили до німецької ойкумени в Європі. Мусувалася думка про культуртрегерство готських племен на територіях Східної Європи. Історія часто служила виправданням агресивної політики супроти слабших сусідів.

¹ Див. докл.: *Гирич І., Радзівілл О.* Новий російський Сталін, або конструктори "щасливого минулого" // Дзеркало тижня. – 2008. – № 35 (714). – 20 верес. – С. 1, 20.

Цій меті служили й різноманітні історіографічні теорії, як вже згадана "спільна колиска трьох братніх народів". Вона мала сигналізувати, що в цій колісці єдиним історичним і політичним народом є росіянин, а інші два мали підпорядковуватися волі "старшого брата". Якщо українець – "молодший брат" росіянина, то чи має він право казати про агресію, про поневолення, про асиміляцію. При такому трактуванні історія України є частиною історії Росії, а останній дозволене будь-яке втручання у внутрішні справи "молодшого брата".

Так само т. зв. норманська теорія Шльоцера-Міллера мала на меті ув'язати в одне ціле європейську й російську історію на рівні розвитку уявлень про минуле у XVIII ст. Рюрики були німцями (пангерманізм не дуже розрізняв Скандинавію і германські території), і завдяки ним через постання норманської (варязької) Руської держави відбулося поєднання Європи й Русі. Німці принесли лад на анархічні руські землі і таким чином прилучили їх до європейської цивілізації.

Стосовно України варто навести ще одне міркування на користь необхідності переосмислення минулого. До 1991 р. на історію України українці дивилися російськими очима. Централізація і великодержавність у культурно-освітній царині забороняли визнавати окремий від російського український історичний процес. Проблема "Україна як політична одиниця" (стремління протягом століть до самостійності) перебувала під забороною. Все незалежницьке в українському суспільному житті одержувало налічку "українського буржуазного націоналізму", замовчувалося або перекручувалося. Фальшування української історії мало на меті виховання радянської людини в Україні, яка б сповідувала російсько-імперські цінності і комуністичний тоталітаризм.

Кожна історіографія формує своє коло героїв історії, своє ставлення до тих чи інших подій минулого. При існуванні двох зворотних перспектив бачення з'являються дві протилежні групи героїв. Ті постаті, які в російській історіографії трактуються позитивно, в українській мають негативне забарвлення і навпаки. Виробляється стійка парна опозиція в трактуванні деяких ключових постатей в російсько-українських стосунках. Приміром Олексій Михайлович – І. Виговський, Петро I – І. Мазепа, В. Ленін – М. Грушевський, Й. Сталін – Є. Коновалець. Для росіян Петро I – герой, реформатор московської держави, творець Російської імперії, для українців – визискувач козацтва, централізатор, приборкувач української автономії, організатор фізичного терору проти самостійницької опозиції, організатор винищення мешканців Батурина і Запорозької Січі.

Цей приклад показує, що говорити про одну правду чи об'єктивність історії важко, а може, навіть і неможливо. З російської точки зору є підстави говорити про зраду, але особисту І. Мазепи Петрові I. З української – І. Мазепа не лише мав право заключати українсько-шведський союз, а й повинен був це робити, бо це було продовженням традиційної політики козацтва у трикутнику агресивних замірів Польщі, Росії й Османської імперії супроти України. Є також підстави говорити про зраду російською стороною України і односторонню відмову від узятих на себе політичних зобов'язань щодо української сторони згідно ще з Переяславською угодою і березневими домовленостями 1654 р.

Отже, переосмислення нашого минулого відбувається в напрямку повернення до несфальшованої української історії, на якій має виховуватися нова генерація українців.

Історичні дослідження

Після здобуття незалежності в 1991 р. українська історична наука опинилася перед величезною проблемою. По-перше, значна частина історії України виявилася в

більшій або меншій мірі перекручена радянською історіографією. По-друге, низка подій і явищ не знайшли в ній відповідного висвітлення. Україна опинилася в суцільній "білій плямі", бо метрополія не була зацікавлена в дослідженні незручних для себе тем. По-третє, українська історіографія зазнала за сталінщини великих втрат, були репресовані найкращі історики, перервано наступність поколінь, в жорнах концтаборів зникли цілі історичні школи. По-четверте, Україна була позбавлена контактів зі світовою історичною наукою, через що сталося відставання в методичному забезпеченні досліджень на сучасному науковому рівні.

На 1991 рік "білою (чи радше чорною) плямою" виявилася вся українська історія від князівсько-князівських часів до теперішнього часу. "Благоденство" радянської науки обернулося несподівано цілковитим фіаско історичної науки в часі новітньої незалежності України. Якби не діаспорна історична наука, яка лише спорадично, уривково мала можливість досліджувати українське минуле, ситуація могла бути ще гіршою. Для прикладу: найдокладніше проаналізував правне становище України за Переяславською угодою 1654 р. професор празького Українського вільного університету Андрій Яковлів; найкращим дослідником історії української філософії, мистецького літературного бароко і творчості Г. Сковороди став професор УВУ і Гайдельберзького університету Дмитро Чижевський; про добу І. Мазепи найкращу і на сьогоднішній день працю написав професор мюнхенського УВУ, Гарвардського університету, президент УВАН Олександр Оглоблин; історіографічним канонам державницької історіографії стали курси української історії професорів мюнхенського УВУ Дмитра Дорошенка і Наталі Василенко-Полонської; ранньоукраїнську історію через східні джерела найпотужніше вивчав професор Гарварду і творець Українського дослідного інституту при ньому Омелян Прицак.

Приклади можна наводити й далі, проте стара генерація вчених, вихованих у традиціях української наукової історіографії М. Грушевського, відходить у вічність. Нова генерація вчених ще не змусила говорити про себе на весь голос, а ті завдання, які незалежна українська історична наука ставила перед собою в межах ВУАН на початку 1920-х рр., не виконано ще й до сьогодні. Досі ми не маємо біографічного словника діячів української землі, укладанням якого керував свого часу академік С. Єфремов. На сьогодні вийшло лише вісім томів "Енциклопедії сучасної України" – певного спадкоємця того проекту. Не з'явилося жодного тому історико-географічної енциклопедії, "Історія міст і сіл УРСР" лише частково покриває цей проект. Ми не маємо жодного повного зібрання творів українських інтелектуалів – авторів проекту Нової України, твори яких збиралися видавати наші перші академічні інституції відразу після поразки визвольних змагань. Йдеться про повні зібрання творів Володимира Антоновича, Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського, Вячеслава Липинського та ін. Цензуровані праці Івана Франка ще лише починають видавати, долучаючи до 50-томника радянського часу².

Ці книжки стають одним підмурків сучасної історичної науки, яка протягом останніх двадцяти років накопичила чимало наукових праць з різних ділянок української історії, написаних із залученням раніше недоступних або малодоступних архівних джерел.

Відкриття архівів

Деякі з тем української історії, і передусім історії ХХ ст., неможливо було вивчати до 1990-х рр., бо джерела з історії визвольних змагань 1917–1921 рр., української політичної еміграції 1920-х – 1980-х рр., голодомору 1932–1933 рр., національно-визвольної боротьби під проводом ОУН 1920-х – 1950-х рр., Української

² Докладніше див.: *Гирич І.* Несправджені шанси української гуманітаристики. Вчені і наукові школи, знищені у 30-х // *ПолитикНаІл.* – 2008. – № 41. – Іюнь. – С. 48–53.

повстанської армії 1940-х – 1950-х рр., що перебували в колишньому партархіві (нині Центральний державний архів громадських об'єднань), архіві КДБ (нині СБУ), були на секретному зберіганні й доступ дослідників до них був надзвичайно обмеженим. У 1990-ті – 2000-ті рр. відбувся справжній архівознавчий бум. Колишні "слизькі" теми стали найактуальнішою темою для досліджень. Для прикладу назвемо т. зв. празькі фонди, де були зібрані фонди УВУ у Празі, Вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, особисті фонди громадських, культурних і політичних діячів української еміграції в Чехо-Словаччині, якими у 1980-ті рр. майже не користувалися дослідники, стали "найзамовнішими" й найпопулярнішими фондами серед архівних користувачів.

Невідомі документи дали багатий фактичний матеріал для нового переосмислення минулого, для подолання усталених стереотипів радянської історіографії, яка стверджувала, що Українська революція і боротьба за незалежність у 1917–1921 рр. були не народною справою, а злісною забаганкою купки "українських буржуазних націоналістів". Тим часом документи ЦДАВО і ЦДАГО демонстрували розмах українського руху у час революції, його демократичний і толерантний характер щодо інших етносів, які жили в Україні. І натомість нетерпимість і більшовицьку ксенофобію стосовно представників української нації.

Радянські історики стверджували, що голод 1921–1923 та 1932–1933 рр. – це результат несприятливих кліматичних умов і неминуча ситуація при переході суспільства на рейки радянської модернізації. Історики СРСР заперечували селянський опір комуністичному експерименту на селі, кваліфікували цей опір як "куркульський бандитизм", тим часом як документи СБУ свідчили про розмах повстанського руху і чіткі політичні вимоги селянства, організованого у повстанські комітети. Отамани-повстанці – це, як правило, харизматичні постаті серед селянства, лідери, що вирізнялися своєю освітою, життєвим досвідом, а не примітивні різуні, як твердили комуністична пропаганда і радянські історики.

Зовсім інакше почала виглядати діяльність ОУН–УПА, коли відкрилися колишні партархіви та архіви КДБ. Тепер вже не можна було втовмачувати у голови пересічних людей небиліці про суцільні "звірства" українських підпільників і партизанів. З'ясувалося, що "звірств" з протилежного боку було вчинено куди більше й у грандіозних масштабах, а опір советизації і комунізації у Західній Україні виглядав як справедливий чин опору агресорові.

Історія не є предметом чорно-білого уявлення. Лише повна сукупність документів з одного й другого боку дає змогу по-справжньому вистудіювати свою історію, побачити об'єктивну правду у всій її складності й непередбачуваності.

Не лише відкриття раніше секретних архівів дало можливість переосмислювати минуле. Часто-густо навіть відкриті архіви не дуже-то й вивчали, але новий час зумовив інтерес до раніше забороненої тематики, і дослідники повернулися обличчям до таких архівів, як особовий фонд Грушевських у ЦДІА України у м. Києві, Івана Франка у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ, архів Федора Вовка в архіві Інституту археології НАНУ тощо. Доступними стали українські архівні збірки за кордоном, такі як архів Української вільної академії наук та НТШ у Нью-Йорку, архів Андрія Жука в Оттавському архіві Канади.

Окремі дослідники зробили справою свого життя оприлюднення раніше закритих архівів. Багато зробили в оприлюдненні архівів КДБ і КПРС Ю. Шаповал, А. Кентій, І. Патриляк, В. Сергійчук, В. В'ятрович та ін. Завдяки праці таких дослідників сьогодні не можна вже загнути "джина у пляшку", люди дізналися правду і стали від цього мудрішими та сміливішими, відчули себе людьми, бо, власне, тоталітаризм і

мав на меті режимом секретності виховати відданих авторитарній системі підданих, а не громадян.

Історична правда і міфи

Ми вже писали про відносну вартість твердження про "об'єктивну історію", але історична правда завжди має бути присутньою як у наукових дослідженнях, так і в науково-популярних книжках та освітніх підручниках. Що ж таке історична правда, і як її розуміти?

Поняття "історична правда" може розумітися у двох основних ракурсах. Перше – відповідність описуваних у праці подій, явищ, фактів дійсним подіям минулого, зафіксованим в об'єктивних архівних джерелах – документах епохи, – та у друкованих матеріалах доби. Друге – відповідне до правди трактування й інтерпретування історичних подій, осіб і явищ, яке повинно враховувати полярні, залежно від ідеологічних уподобань, точки зору та розуміння епохи, про яку пише автор, не допускаючи приховування "невигідних" документальних матеріалів, які не вписуються у концептуальну канву дослідження.

Звичайно, і перший, і другий моменти також не є цілком можливими для досягнення. Будь-яка писана історія – це не стільки те, що дійсно відбувалося в минулому, скільки уявлення автора про те минуле. Це не стільки історія сама по собі, скільки авторський текст про історію, знання сучасної людини про минуле, як вона його розуміє. У текстах про історію завжди зустрічаються речі, які свідчать про суб'єктивність нашого відчуття історії.

Цей факт – ще один аргумент на користь необхідності переосмислення, переписування історії. І цього не варто боятися, зміна бачення через зміну контексту сучасної історії, через появу нових джерел, нових знань у суміжних з історією дисциплінах міняє наше ставлення до минулого і змушує шукати нову правду історії. Інакше ставитися до того чи іншого діяча або історичної події – об'єктивна вимога часу, а не безпринципність чи пристосовництво істориків.

Історичний міф так само треба розуміти широко, як елемент історико-духовного буття нації. Міф – це створене за допомогою ідеологічної машини держави або групи інтелектуалів-політиків і впроваджене для широкого загалу уявлення про своє минуле. Воно включає духовний пантеон негативних і позитивних героїв історії, подій, спільний історичний шлях. За допомогою міфів на рівні колективної пам'яті спільноти формується масова свідомість, національна самоідентифікація, відрізнення себе від інших національних спільнот. Історичний міф є складовою частиною національного міфу.

Національно-визвольний рух у будь-якого народу розпочинається з формулювання історичного міфу. Він, як правило, складається в добу романтизму і закладається в основу ключових творів національної думки, поезії, прози, мистецтва, історіографії. Головною метою міфу є мобілізація широких верств населення під національні прапори для ідеологічного відвоювання території від панівної нації, яка запроваджує на підвладних землях свій історичний міф – міф панівного державного етносу.

Історичний міф будується на таких "китах", як: 1) наявність національного месіанізму; підкреслення винятковості, маєстатичності, лише своїй нації притаманних особливостей, позитивних рис у порівнянні з націями-сусідами; 2) наявність власного, незалежного від інших націй історичного шляху (свого історичного процесу); 3) визнання існування єдиного колективного духу народу, який керує історичним процесом від доісторичних часів до наших днів; 4) протиставлення свого національного інтересу національним інтересам панівних

націй (підкреслення постійного протиріччя, яке мусить бути подолане через побудову національної держави); 5) заклик до будівництва автономного ладу в межах великої багатонаціональної держави як першого елементу національної самостійності.

Проблема відвоювання території стикається з практикою ведення "війн за історію" або війни національних міфів. Вони знаходять відбиття як у сфері суспільно-політичних творів і публіцистики, так і на сторінках історичних праць. У наукових працях історичний міф трансформується в історіографічний міф або концепцію. Для прикладу наведемо такі українсько-російські духовно-ідеологічні війни, які розпочалися у XIX ст. і тривають між Україною і Росією досі:

Давня (Київська) Русь – "колиска трьох братніх народів"; існував єдиний східнослов'янський "русский" етнос, розподіл на етноси розпочався у XIV ст. (рос.).

1) Давня Русь-Україна – передусім спадщина українського народу, вже за княжих часів існував етнічний поділ на росіян, українців і білорусів (укр.).

2) Переяславська угода 1654 р. – "віковічне прагнення українців до возз'єднання двох братніх народів" в єдиній російській державі (рос.).

Переяслав – це лише мілітарний союз між козацькою і московською державою, який укладався не на вічні часи, а тільки на час війни з Польщею (укр.).

3) І. Мазепа – зрадник українського народу, що хотів віддати Україну під владу Польщі (рос.).

І. Мазепа – борець за українську незалежність, одна з найяскравіших постатей України, меценат освіти і культури (укр.).

Сучасна політична й культурна ситуація в Україні засвідчує не менш актуальне значення історичних міфів у наші дні. На побутовому рівні важливість проблеми можна проілюструвати на прикладі оціночних слів-визначень, що вживаються стосовно сусідніх народів. Взаємини з росіянами в історичній перспективі характеризувалися до останніх часів не інакше як "братні" й "дружні". А військова агресія Червоної Росії проти України подавалася як "допомога братнього народу" для встановлення в Україні влади Рад. Якщо треба було писати про військовий конфлікт проти українців, то подавався він як війна не з Україною, а з українськими окремими "відщепенцями" – гетьманом Іваном Виговським, Симоном Петлюрою, Павлом Скоропадським, Степаном Бандерою та іншими діячами, які нібито українських інтересів не представляли.

Юридичне переосмислення Судове покарання злочинів проти людяності

Історичне переосмислення необхідне і з правничої точки зору. Злочин, який у минулому здійснював тоталітарний режим, не може мати терміну забуття. Сьогодні у суспільній свідомості на пострадянській території існує розрізнення між тоталітаризмом коричневим і тоталітаризмом червоним, між фашизмом-нацизмом і комунізмом. Хоч давно у світі науковці, політики і публіцисти ці поняття розглядають як різновиди однієї авторитарно-людиноненависницької системи, в основі якої лежить цілковита влада фюрера-вождя і партії над кожною людиною і підпорядкування людського життя інтересам партії і держави.

Позаяк суд над нацистськими злочинцями відбувся по війні в Нюрнберзі, логічно сподіватися, що й суд над злочинцями комуністичного режиму й взагалі

більшовицькою ідеологією має відбутися в наші дні. Для повернення правди про систематичні репресії, масові голодомори, жертви соціального експерименту необхідно зібрати документальні свідчення і провести судові слухання, яке б засудило й покарало організаторів комуністичного режиму в Україні як злочинців проти людяності й людства, бо політичний злочин проти мільйонів куди страшніший за злочин кримінального злочинця над одиницями.

Люди, які відбирали у селянства хліб і прирікали мільйони на голодну смерть, безперечно є злочинцями, і немає різниці, що вони діяли легально під прикриттям державних органів, ліквідовуючи "куркульство (читай селянство) як клас". Так само мають бути покарані ті, хто організував масові репресії й розстріли української інтелігенції у 1920-х – 1930-х рр., хто здійснював арешти і відправляв окремі народи або суспільні верстви у концентраційні табори чи на заслання, хто розкрадав духовні цінності, церковне начиння і майно, руйнував культові і мистецькі пам'ятки тощо.

Відшкодування жертвам злочинів. Люстрація як правовий інструмент переосмислення

Сьогодні, коли відішли у вічність майже всі жертви соціальних експериментів більшовицької влади, складно здійснити відшкодування заподіяних збитків. Та і як відшкодувати збитки небагатій країні, коли йдеться про матеріальні втрати мільйонів людей. Складно відповісти й на питання, яка країна має ці збитки відшкодувати: Росія, яка сама себе визнає правонаступницею Радянського Союзу, чи Україна, що як постраждала сторона й окупована у 1920–1921 рр. держава не може нести відповідальності за злочини російського тоталітарного режиму.

Отже, як бачимо, проблема юридичного переосмислення минулого зіштовхується з низкою суперечливих моментів, питань, без вирішення яких зрушити цю справу з мертвої точки буде дуже важко, а може, й неможливо.

Ключова проблема юридичного відшкодування лежить у площині державної політики України, концептуального ставлення державних чиновників до історії. Відшкодування збитків колишньому власникові, повернення йому нерухомості можливе лише тоді, коли сама влада чітко визначить свою позицію щодо української історії. Досі більшість політиків та людей, задіяних у політиці, вважають Україну нарівні з Росією правонаступницею СРСР, а отже, і країною, яка нарівні з останньою несе відповідальність за масові злочини проти населення колишніх республік Радянського Союзу. У країнах Прибалтики прийняти закон про повернення нерухомого майна колишніх громадян Литви, Латвії і Естонії стало можливим лише після того, як парламенти цих країн визнали себе державами, що відновлюють власну самостійність, втрачену через окупацію Радянським Союзом.

Проблема повернення втраченої землі, будинків та іншої власності наразиться на проблему повернення цієї власності людям неукраїнської національності, які сьогодні мешкають у Росії, Польщі, Румунії, Угорщині та інших державах і часто-густо негативно ставляться до самого існування української держави. З іншого боку, є низка осіб, які протягом останніх 18 років незалежності, будучи громадянами інших країн, патріотично ставляться до України і надають їй велику матеріальну допомогу, скажімо, як колишні власники Асканії-Нової Фальцфейни або донька гетьмана П. Скоропадського Олена Отт-Скоропадська. А скільки майна втратили учасники Руху опору ОУН–УПА! Безперечно, ця проблема має бути вирішена на якійсь компромісній основі.

Але головним сигналом для громадськості всередині України і для світової спільноти має бути в принципі висловлена позиція державних структур про визнання

необхідності матеріального і морального відшкодування за порушені права жертв репресій.

У цьому зв'язку стоїть і справа визнання учасників опору радянському режимові діячів ОУН і повстанців УПА воюючою стороною проти більшовицького тоталітарного режиму і надання їм пільг нарівні з ветеранами Другої світової війни з радянської сторони.

Одним з механізмів подолання інерції пострадянського методу керівництва і стереотипів тоталітарного мислення є люстрація – недопущення осіб, які працювали у структурах державної влади радянського часу, до виконання функції державних службовців. Подібну практику здійснили країни колишнього соціалістичного табору в Центральній і Східній Європі, наслідком чого була швидка модернізація країн і переорієнтація суспільств на європейські цивілізаційні цінності.

Суспільне переосмислення

Для швидкого суспільного переорієнтування найважливішим завданням є перегляд і переосмислення шкільних підручників і передусім підручників з історії. Таку величезну справу було пророблено в Україні вже в перші роки здобуття незалежності. Завдяки праці рядових представників апарату Міністерства освіти та окремих високопоставлених чиновників, а також небайдужості окремих істориків – авторів перших незалежницьких підручників, Україна вже на кінець першої половини 1990-х рр. мала свою власну паралель підручників від 5-го до 11-го класу. З колишніх республік Союзу Україна (крім Прибалтики) першою спромоглася свій історичний процес представити окремо, від'єднавши себе від спільної історії з Росією. Не в останню чергу саме тому Україні вдалося виховати нову генерацію молоді, яка сприймає себе громадянами нової країни, а не радянської спільноти людей. Хоча, звичайно, через різні труднощі домогтися цього по всій території України цілком, на жаль, не вдалося.

Багато вже зроблено в ділянці підручникотворення та іншої навчальної літератури. Кожний клас має кілька альтернативних підручників, виходять робочі зошити з історії для шкіл. Майже в кожному класі діти мають хрестоматії документальних текстів з історії України, виходять книжки для читання з історії, посібники для школярів і вчителів, методична література і навіть енциклопедії для школи. Підвищилася якість підручників, поліпшився ілюстративний матеріал. Наш підручник сьогодні стоїть перед якісно новим стрибком. Час вже замірятися на структурну розробку підручників за європейськими стандартами і структурою подачі матеріалу. Проблема України – відсутність розвиненого громадянського суспільства. Можемо казати лише про наявність окремих його елементів. Сутність громадянського суспільства в секторі ідейного спрямування – контроль за діяльністю державних органів у сфері духовного життя, створення громадського тиску на відповідні державні структури для втілення цінностей демократичного суспільства. Можливо, тому й досі не зняті з вулиць українських міст пам'ятники тоталітарної епохи, що вже майже століття зомбують суспільну свідомість широкого загалу. "Деленізацію" майданів і вулиць відбули, і саме завдяки тиску громадськості, лише в західних регіонах країни. Навіть у Києві як пам'ятка мистецтва залишений на своєму місці монумент В. Леніну навпроти Бессарабського ринку³.

³ Влада неправомірно прикривається "мистецьким" аргументом. Не кожний твір мистецтва має стояти на центральній вулиці міста. Такі монументи в Прибалтиці прикрашають музеї радянського тоталітаризму. Міркування ж на кшталт "це теж наша історія" не є доречними. Бо не місце в Україні пам'ятникам людям, які втілюють ідею іноземної окупації країни. У такому разі пам'ятник виконує функцію виховання почуття вторинності і духовного поневолення українця. Якщо диктатор Франко був іспанцем, то "вождь світового пролетаріату" українцем не був. І перебування його на вулицях українських міст повинне дивувати не менше, ніж, приміром, пам'ятники А. Гітлеру. Докладніше про це див.: *Гирич І.* Історичний шлях у

Те ж стосується й міської топоніміки та географічного назовництва. У цьому сенсі успішні зрушення є лише в Галичині, часткові зміни відбулися на Поділлі та Волині. Тільки розпочато цю роботу в центральних регіонах України. Але нічого не робиться на півдні і сході України. Сьогодні, коли знаходишся в Дніпропетровську, Харкові, Одесі, Донецьку чи Запоріжжі, складається враження, що потрапив до заповідника комуністичного тоталітаризму. Людину оточують ті самі, що й двадцять років тому, вулиці Леніна, Кірова, Маркса та ін. творців радянського тоталітаризму, Пролетарська, Комуністичта тощо.

Велике значення для перебудови свідомості мають просвітні програми, серіали, передачі на радіо і телебаченні, статті у газетах і журналах. Перші кроки в цьому сенсі зроблено, проте вплив просвітньої роботи українських документалістів і телевізійників на загал поки що мало відчутний.

Варто також задіювати потенціал музеїв. За останні 18 років в Україні з'явилася низка музеїв нового типу, які дають багато нового матеріалу для переосмислення минулого. Згадаймо лишень два Меморіальних державних музеї Михайла Грушевського в Києві та Львові, Биківнянський комплекс пам'яті жертв комуністичного терору, пам'ятниковий комплекс жертвам голоду 1933 р., музей Української революції в колишньому будинку Центральної Ради. Але ці вдалі приклади радше виняток із правила, ніж системна праця Міністерства культури та громадських організацій. Досі немає експозиції в Музеї визвольних змагань у Львові, не створено Державного музею Української революції у Києві, немає експозиції в Музеї шістдесятників і самвидаву в Києві. Не організований ще Музей терору на кшталт тих, що мають Угорщина і Польща.

Насильство і злочини комуністичного режиму завдали страшної психологічної травми українському суспільству. Відійшло старе покоління, яке на рівні свідомості не погоджувалося з тими ідейними цінностями, що їх нав'язував тоталітаризм. Натомість вихована у цих цінностях генерація 1930-х рр. знищення традиційного укладу приватновласницького суспільства сприймає як норму і навіть неминучу дію держави на шляху до досягнення суспільного прогресу. Через те ми сьогодні маємо рецидиви позитивного ставлення окремих людей і суспільних верств до злочинів більшовицького режиму 1917–1991 рр.

Розділ 2

КОЛЕКТИВНА ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ. ЩО ЦЕ?

Історична і колективна пам'яті – взаємопов'язані речі. Історична пам'ять є частиною пам'яті колективної. Перша є виразом суспільного уявлення про своє минуле, коли суспільство виробляє певний узагальнений стереотип ставлення до історичних подій, персонажів історії, усталену галерею позитивних і негативних героїв минулого. Друга, крім погляду народу на свою історію, включає також узагальнені думки кожної людини, що складає колективну спільноту, про духовно-ідейні цінності життєдіяльності суспільства, його досягнення і трагедії у близькій і далекій історичній перспективі. Тобто має, крім історичної, ще й філософсько-суспільствознавчу складову.

Колективна й історична пам'яті формуються як самим суспільством, без помітного втручання держави, так і за допомогою самої держави через структури, які покликані у державі ці функції виконувати: міністерства освіти, культури, засоби масової інформації тощо.

Прикладом традиційної колективної пам'яті виступає народний фольклор, пісенна творчість народу: думи, билини, історичні пісні. Романтичний період розвитку гуманітарних знань та філософської соціальної думки на початку – в середині XIX ст. стверджував, що народ у своїх казках, легендах і піснях сам написав свою історію і визначив своє ставлення до подій і героїв минулого. Завданням інтелігенції є лише ці знання систематизувати і опублікувати та повернути у книжній та узагальненій формі народові. У народній творчості кожний фахівець мав знайти відповіді на свої запитання: історик – історичні звичаї і поразки свого народу, філолог – мовні скарби, літературознавець – процес народного літературного творення, етнограф – побут народу і т. п. Вчені-романтики стверджували, що народна творчість правдивіше і точніше за духом історії джерело, ніж літописи і хроніки. Останні були продуктом індивідуального генія, замовленням володарів і суспільної верхівки, натомість перша є духовним виразом колективної правди історії.

Тому й XIX ст. минуло під гаслом збору і видання зразків народної творчості. Не винятком була й ситуація в Україні. Не було жодного громадського діяча Наддніпрянської і Надністрянської України, який би не збирав народних пісень, не мав би своєї власної збірки етнографічного матеріалу. М. Костомаров захистив на тему історизму народних пісень магістерську дисертацію, М. Максимович розпочав свою українознавчу творчість "Малоросійськими піснями...", П. Куліш видав фольклорний двотомник "Записок про Південну Русь". Етапними у розвої українознавства стали "Історичні пісні українського народу" М. Драгоманова і В. Антоновича.

Саме звернення до колективної пам'яті народу підказало українській еліті середини XIX ст. відмовитися від етнонімів "русин", "малорос", "руський" і запровадити нове визначення "українець", бо воно підтримувало генетичний зв'язок з часами козацькими, героїзованими й опоетизованими у народних піснях. Народна творчість у світлих фарбах зображувала козацьку звичаї на полях військових сутичок з поляками, татарами, турками, що часто-густо суперечило архівному документальному джерелу. Останній створювався ворожою до козацтва іншоетнічною державною силою, а тому в них козаків представляли як "здрайців",

“руїників”, “ребеліантів”, деструктивну силу, противників “цивілізаційної діяльності” польської влади.

У народній творчості багато місця приділялося глорифікації полководницької справи Богдана Хмельницького як визволителя народу від польського гніту, від соціального і релігійного визиску. Тому вчені-романтики пропагували культ непереможного гетьмана як втілення народних прагнень про волю. Тут ми вже маємо справу з діяльністю групи інтелектуалістів, які впроваджували у сприйняття нової генерації українців ті елементи колективної та історичної пам’яті, які в нових суспільних умовах мали виконати функцію креативу для виходу на порядок денний громадського життя ідеї національного відродження.

Саме колективна пам’ять підказувала селянству у XIX ст. діяти у той чи інший спосіб, соціальна боротьба його набувала форм історичної козащини. Пригадаймо події “Київської козащини” 1855 р., коли селянство Київщини повірило в поголоски волі для тих, хто піде воювати на Кримську війну, і відразу покозачилося та відмовилося виконувати накази панів та місцевої влади. Так само пам’ять про вольності козащини спрацювала у сільського населення Полтавщини і Чернігівщини, і воно взяло активну участь у формуванні козацького ополчення під час французько-російської війни 1812 р. Колективну й історичну пам’ять козаків Чигиринщини використовували народники-змовники Стефанович, Дейч, Бохановський у 1877 р., щоб підняти повстання проти царату. Нарешті під час Української революції 1917–1921 рр. селяни утворили на колишніх козацьких територіях Київщини і Гетьманщини вільне козацтво, яке покликало до життя гетьманство Павла Скоропадського. Історична пам’ять знайшла свій вираз і в строях українського війська часів УНР.

Історична пам’ять є однією зі складових частин національної свідомості. Лише за наявності спільної історичної колективної пам’яті є підстави твердити про належність тієї чи іншої людини до однієї національної спільноти. Ні територія, ні етнічна належність, ні спільність господарського інтересу не мають визначального значення для категорії “нація”. Саме спільність історичної долі й національного почуття, яка ґрунтується на спільній історичній пам’яті, є головним чинником формування нації, свідомого вибору своєї національності.

Тому й говоримо, що на сучасному етапі націє- і державотворення ключовим завданням є формування спільної національної пам’яті для всіх регіонів України. Тепер ця справа ще не може вважатися здійсненою. Існування різних історичних пам’ятей для різних регіонів України є причиною роз’єднаності й поділу України на два головних регіони: української європейської і радянсько-російської євразійської орієнтацій. Недоформуванням національної свідомості українців користуються недоброзичливці української державності, сили, що прагнуть реставрації великодержавних імперських відносин на пострадянському просторі.

Для прикладу наведемо кілька ключових відмінностей між українською і радянсько-російською різновидами історичних пам’ятей:

1. а) Україна частина євразійського простору, має спільну з Росією історичну пам’ять і не має власного історичного процесу;
- б) Україна – частина європейського простору, що мала відмінну від російської історію і свій історичний процес.
2. а) українці – частина єдиного “русского” народу, який складається з трьох галузок: російського, українського, білоруського. Але серед усіх народів лише російський має державну історію, а доля двох інших народів – лише бути у

фарватері державної історії росіян, бути будівельним матеріалом для творення політичної історії Росії;

б) українці – рівнорядний з росіянами і білорусами історичний східнослов'янський етнос, який протягом історії розвивався самостійно, а тому і сьогодні має будувати власну державу.

Від обрання тієї чи іншої відповіді залежить ставлення людини до всіх наріжних проблем української історії. Якщо опитуваний обирає відповідь № 1, то в такому разі для нього, приміром, позитивами історії України є Полтавська перемога росіян 1709 р. або більшовицька перемога над УНР у 1920 р. Така людина Переяславську раду 1654 р. оцінюватиме як "возз'єднання двох "братніх" народів". І натомість навпаки, обрання відповіді № 2 – означатиме протилежні висновки у зазначених питаннях.

ЧИМ ЗАЙМАЄТЬСЯ ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ?

Мета політики пам'яті

У країнах молоді демократії після падіння комуністичних режимів були створені Інститути національної пам'яті як державні інституції, покликані займатися проблемами історичної пам'яті і формування ідеології. Подібний інститут кілька років тому постав і в Україні. Його очолив академік Ігор Юхновський.

Держава мусить піклуватися політикою пам'яті, бо не треба забувати, що на відміну від країн Східної Європи тоталітарне мислення і радянська історична пам'ять в ментальності сучасної української людини пустили глибоке коріння. В Україні, як колишній найідеологізованішій частині радянсько-російського простору, в окремих регіонах вдалося виховати "радянську людину". Як пригадуємо, планом будівництва соціалізму в СРСР передбачалося виконання триєдиної програми: індустріалізації промисловості, колективізації сільського господарства та виховання нової соціалістичної людини. І ця соціалістична людина – покруч тоталітарної системи – фактично була вихована. Сподіватися, що вона готова активно включитися у реформування суспільства на рейках вільної економіки, ринкових механізмів, суспільства, що ґрунтується на дотриманні прав індивідуума, його демократичних свобод, не доводиться. Для пострадянської людини ринкова економіка – це імперіалістична економіка визиску трудящих, підприємець мислиться лише в категоріях експлуататора найманої праці, а звичайна людина не потребує демократичних свобод, бо привчена до державного патерналізму. Вона має пасивну психологію, не готова взяти відповідальність за власне працевлаштування і за стан речей у громадському житті.

У ситуації з Україною політика пам'яті передбачає послідовну роз'яснювальну і просвітницьку роботу для подолання інстинкту постколоніальної людини, для формування відпорних почуттів супроти неоімперської політики теперішньої Росії В. Путіна. Трьохсотрічна політика Росії була спрямована на асиміляцію українців, на нівелювання будь-яких відмінностей між українцями і росіянами.

Власне, саме Росія та інші власники українських теренів розпочали проти українців послідовну політику нав'язування своєї історичної пам'яті, прищеплювання свого розуміння української історії, давали своє – російське, польське, румунське – бачення українського історичного процесу. Разом з тим слабкі спроби представників еліти опиратися цій, особливо російській, політиці у сфері історичної пам'яті жорстко каралися, придушувались у зародку.

Протягом усього XIX і XX ст. в Україні ні на хвилину не припинялася війна історичних пам'ятей. Триває ця війна й сьогодні. За 18 років незалежності Україна не опанувала свій інформаційний простір, не є переважним носієм свідомісних цінностей для громадян, які дивляться російське телебачення, читають російські книжки, слухають російську естраду тощо. І цим сповна користується політична еліта сусідньої держави. Як приклад, можна навести активну участь російських державних і бізнесових структур у святкуванні в Україні 300-річчя своєї перемоги у Полтавській битві і поразки гетьмана І. Мазепи і Карла XII.

Інструменти політики пам'яті

Інструментами політики пам'яті, крім Інституту національної пам'яті при Президенті України, є органи державного управління, що відповідають за гуманітарну сферу. Це Міністерства освіти і науки, культури України, Національна академія наук України і її дослідні інститути, Академія педагогічних наук. Вони у своїй діяльності повинні постійно мати на увазі необхідність просвіти серед народу, створення відповідних освітніх програм, наукового дослідження проблем історичної пам'яті в галузі філософії, історії, політології, лінгвістики, народознавства тощо.

Важливою справою політичної ваги є визнання України країною, що постраждала не лише від національного геноциду 1932–1933 рр., а й від цілеспрямованої тоталітарної політики комуністичної держави, спрямованої на розчинення української людності у спільному казані російсько-радянської спільноти. Таке розуміння проблеми дає закономірні підстави для проведення систематичної і послідовної праці з декомунізації, дерадянізації й дерусифікації українського народу.

Політичні заходи для унеможливлення повернення неправих злочинних режимів

На державному рівні необхідно прийняти низку рішень для виправлення ситуації в ідеологічній сфері та царині історичної пам'яті, щоб подолати рецидиви тоталітарного режиму в Україні. А саме:

1. На урядовому рівні прийняти постанову про демонтаж пам'ятників у містах і селах України, які є символами тоталітарного режиму. Йдеться про знесення передусім монументів Леніну та його соратникам, пам'ятників встановленню більшовицького режиму і т. п.
2. Повернути давні назви містам і селам, які носять імена героїв тоталітарного суспільства. Упорядкувати назви тих міст, яким з тих чи інших міркувань неможливо повернути старі назви (приміром, Дніпропетровськ – Катеринослав, Кіровоград-Єлисаветград).
3. Дати розпорядження про утворення музеїв радянського тоталітаризму і зведення туди прибраних з вулиць і площ монументів тоталітаризму.
4. Провести роботу з декомунізації топонімічного назовництва районів, вулиць, майданів і провулків, скасування топоніміки, пов'язаної з іменами комуністичних вождів та їхніх приспівників⁴.
5. На державному рівні започаткувати і фінансувати освітні програми, що пропагують українську історію та культуру.
6. Вирішити питання з пріоритетним фінансуванням видавничих освітніх програм для видання серій науково-популярних праць з минулого України.

⁴ У Львові на початках незалежності однооментно було перейменовано більше чотирьохсот назв вулиць, і проблему з колоніальним назовництвом було вирішено відразу. Приклад Києва показує, як зволікання з наданням вулицям українських міст національного обличчя призводить до абсурдних ситуацій. До минулого року вулиця М. Грушевського плавно переходила у вулицю імені антиукраїнського січневого повстання 1918 р. (сьогодні це вулиця І. Мазепи). Майже десять років існували паралельно стара і нова назви: М. Горького й В. Антоновича, Артема й Січових Стрільців, Червоноармійська і Велика Васильківська. Лише зовсім недавно вул. Комінтерна стала вул. С. Петлюри. Але й досі на карті міста не знаходимо імен С. Єфремова, П. Куліша, М. Костомарова, В. Липинського, О. Кониського, життя і діяльність яких були пов'язані з Києвом. У містах сходу і півдня України така робота практично зовсім не провадилася. Натомість в Одесі повертаються старі царські назви, відновлено монумент Катерині II.

7. Усіма силами державних, громадських і комерційних структур добиватися цілковитого опанування українського інформаційного простору. Витіснити із внутрішнього ринку російський книжковий, газетно-журнальний і телевізійний продукт, FM-радіостанції.

8. Розробити програму увічнення пам'яті діячів української культури, громадсько-політичного руху XIX – початку XX ст., Української революції 1917–1921 рр. (встановлення меморіальних дощок та пам'ятників)⁵.

9. Створити Книги пам'яті українців, що загинули або постраждали від комуністичного тоталітаризму: репресованих більшовицьким режимом у 1917–1991 рр., жертв голодоморів 1921–1923, 1932–1933, 1947 рр., української інтелігенції у 1917–1930-х рр., шістдесятників у 1960-х – 1970-х рр., діячів національно-визвольного руху 1930-х – 1950-х рр.

Частина цих заходів здійснюється завдяки ініціативі президента В. Ющенка. Інститут національної пам'яті координує діяльність з розробки нових програм викладання історії у школі. Причому йдеться не про курс етноцентричного характеру, який запроваджено вже близько 15 років тому, а про модифіковану програму під кутом зору наближення до європейських стандартів мультикультурності, поліетнічності, поліконфесійності, трактування українців як політичної спільноти. Крім того, інститут впроваджує в життя програму увічнення пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. та політичних репресій.

⁵ У Києві за 18 років незалежності спромоглися лише на монументальне увічнення постатей М. Грушевського і В. Чорновола. Вже скоро 10 років точаться розмови про пам'ятник С. Петлюрі. Не увічненими залишаються кирило-мефодіївці, меценати українського руху В. Симиренко і Є. Чикаленко, В. Антонович і М. Драгоманов, діячі культурного руху і політики початку XX ст. С. Єфремов, Б. Грінченко, В. Липинський та ін. Не говоримо вже про діячів національно-визвольного руху середини XX ст., а також таких національних лідерів України модерного часу, як митрополит УГКЦ Андрей Шептицький. Натомість зберігаються на своїх місцях монументи В. Леніну, Д. Мануїльському, Г. Петровському, чекістам та ін.

Розділ 4

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ. ЯК МИ ПАМ'ЯТАЄМО?

Формування культури пам'яті як теоретична проблема

Людина ХХІ століття живе у суспільстві, головними ознаками якого є динамізм, проєктивність, плюралізм та індивідуалізм. На цьому тлі особливої актуальності набуває все те, що пов'язано з його стабілізацією та інтеграцією, зокрема історична пам'ять. Тим більше, що в умовах суспільства, яке постійно трансформується, дуже часто саме колективні уявлення у вирішальний момент можуть визначати історичний вибір.

У сучасній історіографії ще не вироблено науково узгодженого визначення історичної пам'яті, тому воно має різні тлумачення. Німецький історик Й.Рюзен вважає, що "історична пам'ять є, з одного боку, ментальною здібністю суб'єктів зберігати спогади про пережите, які є необхідною основою для вироблення історичної свідомості. З іншого, є результатом певних змістоутворювальних операцій з упорядкування спогадів шляхом осмислення пережитого досвіду.⁶ За Н.Яковенко, історична пам'ять – це "пересічно усталений у певній спільності образ минулого".⁷ Іноді історичну пам'ять тлумачать як сукупність уявлень про соціальне минуле, яке існує, як на рівні індивідуального, так і масового знання про минулу соціальну реальність, яке іноді називають змістом історичної пам'яті. Зустрічаються визначення історичної пам'яті як опорних пунктів масової свідомості відносно минулого, мінімального набору образів історичних подій та історичних особистостей, способу збереження й трансляції минулого, метафоричне визначення тощо.⁸

Пам'ять про минуле (історична пам'ять) здебільшого розглядається у кількох аспектах: індивідуальному і колективному або культурної пам'яті. Індивідуальна пам'ять вміщує в себе все, що пов'язане з суб'єктивним сприйняттям історичних фактів, подій, явищ, які реставруються в образах історичної епохи. Але в індивідуальній пам'яті, за визначенням М.Хальбвакса, існують соціальні рамки пам'яті, які мають визначальний вплив на історичну пам'ять індивіда. Ступінь його пов'язана не лише з особистісними властивостями, а й тої ролі, яку людина обирає як історичний суб'єкт (учасник, свідок, сучасник, нащадок, інтерпретатор). Залежно від ступеня й рівня "історичного горизонту" індивідуальна історична пам'ять може виходити за межі колективної, тобто бути колективною, а в деяких аспектах ширше за колективну – у цьому випадку можливе коригування останньої й навіть зміна погляду на характер подій або епохи. Разом з тим, М.Хальбвакс розрізняв колективну та історичну пам'ять, вважаючи, що перша формується штучно під впливом інтересів певної групи людей. Цей процес супроводжується руйнацією історичної пам'яті, оскільки витісняє з неї все, що не узгоджується з пануючими у даному суспільстві стереотипами. У пам'яті людей виробляються і залишаються загальні цінності, паттерни, стереотипи, типові історії, моделі поведінки. Вважається можливим як спонтанне, так і цілеспрямоване проникнення у колективну пам'ять зображень, образів, інтерпретацій, як реальних, так і вигаданих.

⁶ Лыкова В.В. Историческая память в современной России: проблемы трансформации.

⁷ Яковенко Н. Вступ до історії. – К.: Критика, 2007. – с.35.

⁸ Гольдберг М.Л. Историческая память на перекрестках локальной истории //www.i-n.ru//attachment.aspx?Id=573

Оскільки історична пам'ять є усталеним у певній спільності образ минулого, то можна говорити про те, що кожна з існуючих людських спільнот, який би з критеріїв їх групування не було взято за основу (етнічний, політичний, соціальний або територіальний) має свою особливу пам'ять. Вона буде власною, специфічною в українців, поляків, росіян; католиків і православних; комуністів і демократів; шляхти й козацтва; мешканців різних регіонів країни, що склалися історично тощо.

Згідно з П.Нора, колективна пам'ять проявляється у формах, відповідно до типів об'єктів, у яких вона стає предметною (місцями пам'яті), "матеріальною", "функціональною" і "символічною".⁹

Матеріальні безпосередньо створені задля збереження пам'яті (пам'ятники, монументи, дошки), функціональні – лише побічно служать збереженню пам'яті (зображення на грошах, назви вулиць, населених пунктів тощо). Символічні – це історичні об'єкти, які свого часу були свідками, а нині стали символами найвизначніших подій історії нації, на зразок "Козацьких могил" в Україні чи Кулікова поля в Росії.

Ці місця пам'яті актуалізуються й відіграють дуже важливу суспільну роль: обґрунтовують, роз'яснюють, підтримують моральні принципи та інституції, на яких тримається кожне суспільство; забезпечують членам суспільства (щонайменше, переважній їх більшості) екзистенційну, семіотичну орієнтацію в житті; слугують каркасом для колективної національної ідентичності.¹⁰

Історична пам'ять може "коригуватися" за допомогою певних осмислених (цілеспрямованих) дій (операцій), які називають політикою пам'яті або меморативною політикою. Вони можуть здійснюватися індивідом або групою відповідно до власного соціального статусу, соціальної ролі та власних ціннісних орієнтирів. У сучасному суспільстві частіше за все кажуть про такі дії з боку держави, її інституцій, політичних партій та громадських об'єднань тощо. У сучасній Україні основними складовими політики національної пам'яті вважається створення концепції підручкової історії України, "місць пам'яті" (пам'ятників, музеїв, заповідників, меморіалів і топонімики), розробка календаря історичних дат.¹¹

Останнім часом у публікаціях усе частіше почали звертатися до культури пам'яті. У даному випадку йдеться про своєрідне розуміння поняття культури, запропоноване М.Вебером і розвинене пізніше у роботах Я.Ассманна: "Емпірична реальність є для нас "культурою", оскільки ми співставляємо її з ціннісними ідеями... культура охоплює ті – і лише ті – компоненти дійсності, які через згадане співвіднесення до цінностей стають значущими для нас".¹² Тому культура пам'яті є нічим іншим, як сприйняттям минулого скрізь призму аксіології. Як зазначав Ю.Лотман: "Кожна культура визначає власну парадигму того, що слід пам'ятати (тобто зберігатися, а що має забуватися).¹³ Основу такої парадигми складають загальнолюдські цінності, передусім моральні. Це дає підставу деяким науковцям, зокрема В.Панченку, говорити про етику пам'яті.¹⁴

⁹ Нора Пьер. Проблематика мест памяти // Франция – память / П.Нора, М.Озуф, Ж. де Пьюимен, М.Вишк. – СПб.: Изд-во С-Петербур ун-та, 1999. – С.39.

¹⁰ Стріха М. Що нам робити з нашою історією? // www.anvsu.org.ua/indexfiles/articles/striha

¹¹ В'ятрович В. Кому і навіщо потрібен перегляд історії // Дзеркало тижня. – 2008. – 29 березня.

¹² Арнаутова Ю.А. Культура воспоминания и история памяти // История и память. Историческая культура Европы до начала Нового времени / Под ред. Л.Н.Ренинат. – М.: Кругъ, 2006. – С.49.

¹³ Лотман Ю.М. Память в культурологическом освещении // Лотман Ю.М. Избранные статьи. Т.1. – Таллинн, 1992. – С.201.

¹⁴ На історичному нігілізмі будується будь-яка окупаційна стратегія. Експерти "Дня" про політику і культуру пам'яті "інтерпретацію історії" та суспільні очікування // День. – № 139. – вересень 2008.

Одним з індикаторів культури пам'яті є вшанування певного кола героїв, значущість яких визначається ступенем впливу їхніх вчинків на забезпечення загального суспільного блага. При цьому саме благо та здібності і діяльність героя оцінюються відповідно до системи цінностей, яка існувала на той час, а остання – відносно загальнолюдських цінностей. Тому героя можна вважати певним символом епохи, оскільки саме у його вчинках віддзеркалюються ціннісні орієнтири тогочасного суспільства. У цьому сенсі вживається словосполучення "герой нашого часу" і наголошується на тому, що нові часи породжують нових героїв, оскільки сама новизна часу пов'язується з певною зміною ціннісних орієнтирів.

З огляду на зазначене вище, формування культури історичної пам'яті є процесом створення існуючого на даний момент у пересічних людей образу минулого під кутом зору загальнолюдських цінностей.

Засади культури пам'яті

Демократичне суспільство не дозволяє речей, які практикувало суспільство диктаторського типу. Ми не маємо права заводити цензуру, забороняти тоталітарні видання минулого, заводити за комуністичними приписами "спецхрани" літератури, зрештою, забороняти друкованим органам партій тоталітарного характеру (таких як КПУ) захоплюватись тоталітарним минулим. Перемагати минуле, відвойовувати внутрішню свободу особистості ми маємо у вільній конкуренції з представниками інших, в тому числі й тоталітарних, ідеологій.

З другого боку, сучасна ідеологія, що ґрунтується на національно-демократичних, ліберальних і європейських цінностях, не повинна повторювати помилок комуністичної ідеології з її огульним цькуванням усього, що не вписується у марксистсько-ленінський канон. Нове мислення не повинно малювати комуністичне минуле лише у чорних фарбах. Особисте життя людини попри ідеологічний пресинг мало свої позитиви, звичайна людина і тоді була щасливою.

Проте не можна й допускати здійснення бажання деяких істориків і політиків "вмонтувати" події тоталітарного минулого в полотно історії теперішнього часу. Не треба підтримувати намагання протягти у демократичне майбутнє тоталітарне минуле як позитив чи навіть як неминуче зло.

Історизація злочинів минулого служить меті "відбілювання" тоталітаризму в очах сучасних українців. Фізичний і моральний терор, позаекономічний примус, нав'язування тоталітарних культурних і духовних цінностей комуністичною державою за будь-яких умов не може бути визнано історично необхідним фактом і виправдано з погляду сучасності.

Актуалізація проблеми "історичної пам'яті" в українській літературі

Зі здобуттям незалежності в Україні та діаспорі надзвичайно виріс інтерес до проблеми самоідентифікації, свідомісного політичного вибору та історичної пам'яті. У пострадянському українському суспільстві дуже відчутною була політична неготовність людей до сприйняття нових ідей, до відкритості ідеям Заходу. Разом з тим Україна не була в змозі звільнитися від ментальної залежності від російського культурного простору. Вона перебувала під потужним пресингом російської національної ідеї, впливом російських концепцій переоблаштування пострадянського простору.

На рівні історичної свідомості ці проблеми у своїх дослідженнях розробляли Степан Величенко¹⁵ і Сергій Єкельчик¹⁶. Як історію ідей в історичній перспективі розглядала історіографічну концепцію "колиски трьох братніх народів" та єдиного "русского" народу за княжих часів Наталя Юсова¹⁷. Нещодавно вийшла книжка, що досліджує післявоєнну українську радянську історіографію у зв'язку з її перебуванням під пресом російсько-радянської історіографічної схеми в Радянському Союзі¹⁸.

Сучасний рівень культури історичної пам'яті в Україні

Результатом меморативної політики в Україні протягом її історії став сучасний рівень культури історичної пам'яті. Для його визначення ми скористалися низкою соціологічних опитувань, проведених в різних регіонах країни протягом останніх п'яти років за показниками: ставлення до національних свят, історичних особистостей, подій і пам'ятників.

Зроблений В.Середою у 2004 році узагальнений аналіз групових ідентичностей мешканців Львова і Донецька (400 респондентів) свідчить про те, що існують суттєві розбіжності у ставленні львів'ян і донеччан до свят.

Єдине радянське свято, яке святкується львів'янами (78,7%) – 8 березня, що пояснюється меншим ідеологічним забарвленням, ніж 7 листопада і 1 травня, та певним тиском феміністичного руху. З-поміж колишніх радянських свят тільки День Перемоги виявився частково значущим для історичної ідентичності мешканців Львова (33,3%). Найбільш визнаними святами у Донецьку є 8 березня (91%), та День Перемоги (89,5%). 7 листопада відзначають лише 30% респондентів.

Традиційні українські свята в опитуванні представлені 4 позиціями: 9 березня (день народження Т.Шевченка), День матері, 30 червня (проголошення незалежності України у 1941 році) і 1 листопада (День ЗУНР). Кількість тих, хто святкує традиційні українські свята, у Львові коливається від 67,8% – День матері, до 18% – 30 червня, але перевершує кількість тих, хто відзначає радянські свята (виняток становить тільки 9 травня). Одночасно у Донецьку кількість тих респондентів, хто святкує традиційні українські свята, є доволі невисокою, коливаючись від 12,5% – День матері до 1,5% – 1 листопада, і не перевершує кількості симпатиків жодного з радянських свят.

Нові українські свята (День незалежності України і День Конституції) у Львові перевершують своєю популярністю навіть традиційні українські свята (78% і 49% опитаних), натомість у Донецьку День Конституції є менш популярним, ніж усі радянські свята, а кількість святкуючих День незалежності випереджає лише день жовтневої революції (44% і 30% респондентів).

Суттєва відмінність й у ставленні львів'ян і донеччан до історичних героїв і антигероїв. Безперечними лідерами серед національних лідерів у Львові був В.Ющенко (24,4%), Б.Хмельницький (18,2%) та М.Грушевський (17%), а серед

¹⁵ Velychenko S. Shaping identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish accounts of Ukrainian history, 1914–1991. – New-York, 1993; Величенко С. Перебудова та минуле неросійських народів // УІЖ. – 1992. – № 4. – С. 96–105; його ж. Суперечливі схеми національної історії: російські та українські інтерпретації власної минувшини // Схід–Захід (Історико-культурологічний збірник). – Харків, 2002. – Вип. V. – С. 18–41.

¹⁶ Єкельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К., 2008.

¹⁷ Юсова Н. Від розробки концепції "давньоруської народності" до легітимації терміна "возз'єднання" України з Росією: друга половина 40-х – поч. 50-х рр. XX ст. // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2004. – Вип. 14. – С. 413–440; її ж. "Давньоруська народність": зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.): Монографія. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К., 2006; її ж. Ідейна і термінологічна генеалогія поняття "давньоруська народність" // УІЖ. – 2006. – № 4. – С. 101–125.

¹⁸ Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острог, 2009.

негативних осіб – Л.Кучма (29,7%) і Й.Сталін (24%). У Донецьку виразним лідером серед позитивних осіб є Б.Хмельницький (30,6%), а далі іде В.Янукович (17,1%). Серед “антигероїв” лідерами у Донецьку є В.Ющенко (23%) і Ю.Тимошенко (19,5%) Така висока присутність сучасних політичних діячів частково пояснювалася тим, що опитування проводилося під час “Помаранчевої революції”.

Серед десяти національних героїв найпопулярніших у Львові представників західного регіону було лише 2 – В.Чоновіл і С.Бандера. А у Донецьку серед десяти важливих персоналій – 1 особа, пов'язана з регіоном – В.Янукович.

Зберігалася відмінність між Сходом і Заходом й у оцінці історичних подій. Для львів'ян найпозитивніші події пов'язані з періодом здобуття Україною незалежності та сучасності (проголошення незалежності у 1991 році, прийняття Конституції, “Помаранчева революція”). Серед рейтингу негативних найчастіше згадуються ті, що пов'язані з радянським минулим: революція 1917 року, голодомори (1921, 1932-33, 1946 років, зведені в одну категорію), сталінські репресії, перебування у складі СРСР, Чорнобильська аварія. Важливими негативними подіями є укладення Переяславської угоди Б.Хмельницьким, перша і Друга світові війни і дві сучасні події (президентство Л.Кучми і фальсифікації на виборах 2004 р.). Аналіз донецького регіону демонструє наявність внутрішніх суперечностей і неузгодженостей у історичній ідентичності донеччан. Першу позицію рейтингу (так само, як і у Львові) займає проголошення незалежності, але вже наступною є подія, що належить до однієї з ключових радянської моделі історичного минулого – Переяславська угода 1654 року і возз'єднання з Росією. У донецькому рейтингу також поєднуються такі конфліктуючі між собою події, як революція 1917 року, утворення СРСР та створення УНР (національно-визвольна боротьба українців за свою державність у 1918 – 1921 роках).¹⁹

Подібну тенденцію засвідчують дослідження Інституту соціології НАН України, у липні 2005 року (тоді, коли імпульс перемоги Помаранчевої революції в суспільній свідомості був відчутний). Найвагомим здобутком українського народу, який заслуговує на те, щоб бути предметом національної гордості, залишається для громадян “Перемога у Великій Вітчизняній війні” (50%). Далі в порядку спадання вагомості йшли “Творчість великих українських поетів, письменників, композиторів та виконавців” (40%), “Досягнення українських спортсменів” (40%), “Помаранчева революція 2004 року” (32%), “Вершинні досягнення української народної творчості (думи, пісні, декоративно вжиткове мистецтво, народна архітектура тощо)” (29%), “Повоєнна відбудова господарства” (27%), “Проголошення незалежності України у 1991 році” (23%), “Історія українського козацтва, Запорозької Січі” (23%), “Боротьба українських правозахисників (П.Григоренко, Л.Лук'яненко, М.Руденко, В.Чорновіл) проти тоталітарного режиму” (18%), “Трудові досягнення робітників і селян Радянської України (П.Ангеліна, М.Демченко, О.Стаханов, О.Гіталов та ін.)” (16%). Лише для 6% такою подією була “Історія створення та боротьба УПА”, для 5% – “Українська революція 1917 – 1920 років”. Дослідження, проведене у серпні 2006 року, в основному підтвердило послідовність в ієрархії сприйняття українцями подій власного минулого. Єдиним суттєвим винятком стало те, що вже через рік драматично (до 15%) скоротилося число тих, хто вважав такою подією перемогу Помаранчевої революції.²⁰

Наслідком специфічного ставлення громадян України до історичних постатей і подій є їх позиція щодо пам'ятників узагалі й радянської доби зокрема – більше половини опитаних вважають, що радянські пам'ятники слід залишити. Опитування, здійснене “Українським демократичним колом” у травні 2007 року (1208 респондентів),

¹⁹ Серета В.В. Регіональні виміри українського соціуму: історичне минуле і національна ідентичність // www.afpwebfolo.org/files/928_101.doc

²⁰ Стріха М. Що нам робити з нашою історією? // anvsu.org.ua/indexfiles/articles/strika

свідчить: 51,4% – стверджують, що не потрібно демонтувати пам'ятники, 15,1% – вважають це зараз не актуально, 12,2% – схиляють до необхідності демонтування, але за згодою місцевої громади, 11,3% – погоджуються на демонтаж, 10% – не змогли дати відповіді.²¹

Респонденти сайту Podrobnosti.com.UA (380 осіб) на запитання: "У Вашому населеному пункті збираються зносити пам'ятник Леніну. Ваша реакція", – відповіли: "Ні, ні в якому разі, якщо б не була політика держави, Ленін нікому не заважає" – 6,05%; "Ні, це наша історія" – 23,16%; "Так, але разом з ним приберемо і пам'ятник Кобзарю" – 7,63%; "Так, від нього тільки жахливі спогади про тоталітарний режим" – 12,11%; "Так, комуністичний режим в цілому і пам'ятник Леніну – це помилка" – 23,16%; "Мені байдуже" – 12,11%;, "Свій варіант відповіді" – 5,79%.²²

Результати інтернет-опитування (814 осіб) "Який з пам'ятників в Україні, на Ваш погляд, необхідно демонтувати?" мали такий вигляд: все залишити на свої місцях – 34,4%, радянським політичним діячам – 18,9%, Леніну – 16,3%, С.Бандері – 13,8%, Катерині II – 7,5%, Р.Шухевичу – 5,4%, Незалежності у Києві – 3,7%.²³

²¹ Чи потрібно демонтувати радянські пам'ятники // www.unian.net/ukr/news/news/198692html

²² Білозерська О. Пам'ятники зрушилися // www.slovo-unp.com

²³ Какой из памятников в Украине, на ваш взгляд, необходимо демонтировать? // Kiev.15minut.com.ua

Розділ 5

ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО МИНУЛОГО В УКРАЇНІ

Пам'ять суспільства, як і пам'ять людей, котрі, власне й складають суспільство, не є раз і назавжди усталеною. Цій пам'яті природою дана динамічність, змінність: жодна подія чи ситуація через місяць, рік не може пригадуватися такою самою, як за день-два по тому, як відбулася. Йдеться тут, звісно, про пам'ять психічно здорової людини, яка нормально розвивається, сприймає, осмислює інформацію й відповідно реагує на неї, час від часу коригуючи власне світосприйняття, по-новому оцінюючи ті чи ті факти свого минулого. Так і динамічне, відкрите, демократичне суспільство, на відміну від статичного, замкненого, сприймаючи й засвоюючи нову інформацію, відкриваючи для себе досі невідомі факти з власної історії, постійно коригує її оцінку. Як зауважує Поль Рікер, «розказану історію можна переглянути, якщо врахувати інші перипетії, та навіть інакше впорядкувати викладені пригоди. У крайньому разі, цілком можливо розповісти кілька історій про ті самі події (незалежно від значення, яке можна вкладати у вираз «ті самі події»)»²⁴. Відтак вибудована на основі розказаної історії ідентичність групи, культури, народу чи нації не є ідентичністю непорушної субстанції чи застиглої структури, – вона є ідентичністю історії, яку розповіли. Застигла ж, виключна концепція культурної чи будь-якої іншої ідентичності, витлумачення спільної історичної спадщини тощо не дає, зокрема, можливості переглянути всю передану історію та виділити місце багатьом історіями, що стосуються того самого минулого²⁵.

Тут не можна не погодитися з Олею Гнатюк, котра зауважує, що «статична концепція національної пам'яті, в котрій об'єднавча для спільноти національна спадщина є постійною і незмінною, не охоплює практики актуалізації певних забутих складників історичної традиції. До такої практики вдаються зазвичай тоді, коли якась політична група намагається консолідувати суспільство, послуговуючись гомогенною концепцією національної ідентичності»²⁶.

Утім поняття «статична концепція національної пам'яті» також певною мірою умовне, адже навіть застійній ідеології СРСР брежньєвської доби притаманна була властивість час від часу коригувати тлумачення подій радянської історії, змінювати акценти, виділяти одні та оминати мовчанкою інші факти. Щоправда, такі корективи більше нагадували «коливання разом з лінією партії», проте вони мали місце. Й це відображалось в безвідмовному інструменті формування історичної свідомості підростаючого покоління радянських людей – у шкільних підручниках з історії. Як приклад можна згадати, як розкривали значення XX з'їзду КПРС автори посібників з історії України 1969 та 1985 років видання. Характеризуючи основні рішення та історичне значення XX з'їзду КПРС, автори навчального посібника 1969 р. не оминули увагою розвінчання культу особи Сталіна²⁷. Натомість жодним словом не обмовилися про ключовий документ, виголошений на з'їзді, автори навчальної книжки 1985 року видання, яка, вочевидь, створювалася у часи пізнього застою та андроповщини з їхнім «повзучим» виправданням сталінського тоталітаризму²⁸.

²⁴ Рікер П. Яким має бути новий етос Європи? // Критика. – Ч. 6 (92). – Червень, 2005. – С. 2.

²⁵ Там само. – С. 3.

²⁶ Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. – К. : Критика, 2005. – С. 43–44.

²⁷ Лось Ф., Спицький В. Історія Української РСР: Посіб. для 9–10 кл. – К. : Вид-во «Радянська школа», 1969. – С. 164.

²⁸ Сарбей В.Г., Спицький В.Є. Історія Української РСР: Пробн. підруч. Для 9–10 кл. / За ред. д.і.н., проф. В.Г. Сарбея. – К. : «Радянська школа», 1985. – С. 131

Для України, як і для всього тодішнього СРСР, трансформація ідентичності була започаткована повільною демократизацією всього суспільного життя, під гаслами якої й відбувалася перебудова другої половині 1980-х років. Ця трансформація була спрямована саме на створення ідентичності, альтернативної офіційній, «гомогенній», ідентичності зафіксованої Конституцією 1977 року «нової історичної спільноти – радянського народу»²⁹.

Відомо, що на створення тієї радянської, новоімперської ідентичності працювала потужна ідеологічна машина, в якій чи не найважливішими «гвинтиками» були історики – «бійці ідеологічного фронту». Саме їхніми зусиллями творилися історичні міфи, без яких «нова історична спільнота» була неможлива. Ключовим серед цих міфів за часів «високого застою» став міф Великої Вітчизняної війни радянського народу, настільки потужний, що заступив собою попередній ключовий міф Великої Жовтневої соціалістичної революції: «Міт «Жовтневої революції», на якому комуністи будували свою роз'єднану імперію, мусів поступитися мітові «Великої Вітчизняної війни», яким тепер треба було імперію консолідувати і переробити у нову націю»³⁰. Власне, ці дві події в радянській історіографії (і в шкільних підручниках) називалися визначальними для історії ХХ століття: Великий Жовтень «поклав початок новій історичній добі – добі переходу людства від капіталізму до соціалізму та комунізму», отже «перемога Жовтня – головна подія ХХ ст., яка докорінно змінила перебіг розвитку людства»³¹, а перемога у Великій Вітчизняній якнайяскравіше оприявнила «величезний вплив Радянської країни на світовий суспільний процес... Водночас звіряча ідеологія фашизму, завдані ним небачені руйнування, горе й загибель мільйонів людей вивели зі стану політичної пасивності величезні маси населення поневолених ним країн»³². Відтак, як зазначалося в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя від дня народження Володимира Ілліча Леніна», «розгром ударних сил світового імперіалізму – німецького фашизму та японського мілітаризму, здійснення Радянською Армією своєї визвольної місії вирішальною мірою сприяли успіху народно-демократичних революцій в багатьох країнах Європи та Азії»³³.

Таким чином, періодизація історії ХХ ст. в радянських підручниках для середньої школи відбувалася за логікою, продиктованою цими двома вікопомними подіями. Позаяк історія ХХ ст. викладалася в 9 і 10 класах, то Великий Жовтень і Велика Вітчизняна стали відповідно центральними подіями, довкола яких будувався сюжет обох підручників. Отже, підручник для 9 класу відкривали: вступ Росії в стадію імперіалізму та її соціально-економічний розвиток на початку ХХ ст., далі – революція 1905–1907 рр. – «генеральна репетиція Великого Жовтня», імперіалістична війна та лютнева революція як перша стадія пролетарської революції, і, нарешті, – власне Великий Жовтень та його триумфальна хода зруйнованою імперією, перемога в громадянській війні, побудова соціалізму в окремо взятій країні, що ознаменувалося прийняттям у 1936 р. «Конституції соціалізму, який перемиг»³⁴. Так само центальною подією, довкола якої будувався сюжет курсу 10 класу, була Велика Вітчизняна війна: передвоєнні роки, Велика війна, повоєнна відбудова, період розвинутого соціалізму. За такою самою схемою

²⁹ Конституция Союза Советских Социалистических Республик Преамбула // tarasei.narod.ru/konst1977.htm

³⁰ *Сербин Р.* Зудар державно-консолідуючих мітів: «великої вітчизняної війни радянського народу» та «геноцидного голодомору української нації» // «Друга світова війна та (від)творення історичної пам'яті в сучасній Україні»: Міжнародна наукова конференція. 23-26 верес. 2009 р. – Київ; Див. також: *Гриневич В.* Міт війни та війна мітів // Критика. – Число 5 (91). – 2005. – С. 2.

³¹ *Кораблев Ю.И., Кукушкин Ю.С., Федосов И.А., Шерстобитов В.П.* История СССР : Учеб. для 9-го кл. средней шк. / под ред. чл.-корр. АН СССР Ю.С. Кукушкина. – М. : Просвещение, 1986. – С. 200, 201.

³² *Истори Украинской ССР: В десяти т. – Том восьмой. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945).* – К. : Наукова думка, 1984. – С. 560–561.

³³ Цит. за: *Истори Украинской ССР: В десяти томах. – Том восьмой. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945).* – С. 561.

³⁴ *Кораблев Ю.И., Кукушкин Ю.С., Федосов И.А., Шерстобитов В.П.* История СССР : Учеб. для 9-го кл. средней шк.

побудовано навчальні посібники з історії УРСР: це був курс регіональної історії, частина курсу історії СРСР, оповідь про все ХХ ст. вміщувалася в невеличкому навчальному посібнику для 9–10 класів, меншому ніж 200 сторінок за обсягом³⁵.

Власне ж історія України сприймалася як невід’ємна частина історії Радянського Союзу, а перед тим – Росії / Російської імперії, з братнім народом якої 1654 р. «возз’єднався» гноблений іноземними панами український народ. Можливо, саме тому склалася ще одна стійка й досі не подолана традиція опису в навчальних програмах і шкільних підручниках Підросійської України як власне України, «справжньої» України, що перебуває в основному, єдиному з «старшим братом», річищі історичного розвитку, історія ж Західної України, яка не потрапляла до цього річища, перебувала на маргінесі, викладалася окремо, з акцентом на занедбаності, злиденності краю – «сировинного додатку» панівних держав. І лише після приєднання до УРСР («возз’єднання») Західна Україна, за логікою авторів підручників, дістала право на те, щоб вважатися суб’єктом історії. Так, у навчальному посібнику Ф. Лося та В. Спицького з 39 параграфів подіям на західноукраїнських теренах присвячено лише 3 – § 19 «Револьюційна боротьба на західноукраїнських землях»³⁶, § 26 «Боротьба трудящих західноукраїнських земель за возз’єднання з Українською РСР»³⁷ та § 28 «Возз’єднання Західної України і Північної Буковини в єдиній Українській Радянській державі»³⁸. Далі про ці землі уже йдеться в контексті загальносоюзної історії.

За подібною схемою висвітлено історію цих теренів і в пробному підручнику для 9–10 класу В. Сарбея та В. Спицького. Хіба що в назві § 12 замість «революційна боротьба» вжито конкретніше формулювання «Боротьба за владу Рад на західноукраїнських землях»³⁹ та розширено зміст § 20 «Возз’єднання Західної України і Північної Буковини з Українською РСР. Боротьба народних мас Закарпаття за возз’єднання з українським народом»⁴⁰. Далі – майже буквальний повтор згаданого вище посібника 1969 року видання.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років перед суспільством і державою, за влучним висловом Г. Касьянова, постало завдання «українізації» самих українців, «творення українців», яке почалося як відновлення культурних прав титульної нації⁴¹. Політбюро КПУ, вчасно очоливши цей рух, за тиждень після проголошення Декларації про держаний суверенітет України, у липні 1990 р., затвердило Республіканську програму розвитку історичних досліджень, одним із пунктів якої було запровадження окремого шкільного курсу історії України⁴². 1990 р. з’явилася нова програма з історії УРСР. Авторами її стали завідувачі відділами Інституту історії (В. Смолій, В. Сарбей, С. Кульчицький, М. Коваль, Ю. Курносів). На основі цієї програми було створено відповідні підручники з середньовічної, нової та новітньої історії України, зокрема пробний навчальний посібник для 10–11 класів М. Ковалю, С. Кульчицького, Ю. Курносова та В. Сарбея⁴³. Як маніфест звучать слова звернення до учнів, що ними відкривається книжка: «Бурхливі перетворення, що відбуваються в наші дні, змінюють застарілі уявлення про історичний процес. Донедавна з незглибної криниці вітчизняної історії ми не могли черпати всю правду. Кілька поколінь були відлучені від справжньої історії. І тепер той потяг до історичної науки,

³⁵ Лось Ф., Спицький В. Історія Української РСР: Посіб. для 9–10 кл. – К. : Вид-во «Радянська школа», 1969. – 192 с.; Сарбей В.Г., Спицький В.Є. Історія Української РСР: Пробн. підруч. Для 9–10 кл. / За ред. д.і.н., проф. В.Г. Сарбея. – К. : «Радянська школа», 1985. – 176 с.

³⁶ Лось Ф., Спицький В. Історія Української РСР: Посіб. для 9–10 кл. – С. 88–91.

³⁷ Там само. – С. 117–122.

³⁸ Там само. – С. 126–130.

³⁹ Сарбей В.Г., Спицький В.Є. Історія Української РСР: Пробн. підруч. Для 9–10 кл. – С. 65–70.

⁴⁰ Там само. – С. 101–107.

⁴¹ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. – К. : Наш час, 2008. – С. 122, 124.

⁴² Там само. С. 125.

⁴³ Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносів Ю.О., Сарбей В.Г. Історія України: Пробний навчальний посібник для 10–11 класів середньої школи. – К. : «Радянська школа», 1991. – 336 с.

який оволодіває людьми різного віку, є показником національного відродження народу». Далі автори запевнили, що прагнули з позицій історичної правди на основі достовірних джерел відтворити реальну картину соціально-економічного, суспільно-політичного й культурного життя України, приділивши особливу увагу усуненню «білих плям»: висвітленню питань української державності, трагічних подій 30-х років, проблем перебудови й здобуття справжнього суверенітету України⁴⁴. Що ж до структури посібника, то вона загалом залишалася такою самою, як і в навчальних книжках радянської доби. За словами одного з авторів навчальної програми та цитованого посібника С. Кульчицького, цей, як і створені одночасно з ним ще кілька підручників, «застаріли в 1991/1992 навчальному році, коли було прийняте рішення про запровадження нової структури шкільної історичної освіти. У школах вже незалежної України вводилися два самостійні курси історії – всесвітньої та вітчизняної. Історія України ставала повноцінним предметом, який вивчався з 7 по 11 класи. Навчальний матеріал з історії Росії почав викладатися в курсі всесвітньої історії. Все це вимагало термінової розробки нових програм і підручників»⁴⁵.

Розвиток тогочасної української історичної науки мав, за словами Л. Зашкільняка, дві сторони: з одного боку – бурхливий процес накопичення фактажу під кутом зору національної ідеї та державності, а з іншого – заповнення створених попередньою історіографією лакун у висвітленні минулого⁴⁶. Ще одним паралельним до цих двох процесом було формування змісту шкільної історичної освіти й створення підручників з історії для загальноосвітньої школи. Потреба в якісній навчальній літературі з української історії була настільки гострою, що через відсутність конкурентоспроможних вітчизняних підручників більшість школярів країни навчалася за книжкою канадійця О. Субтельного⁴⁷. Як наслідок активних зусиль науковців і педагогів, котрі взялися до написання посібників, в Україні доволі швидко (за п'ять років) було створено повний комплект навчальних книжок і з історії України, і з всесвітньої історії.

Проте, механічно помінявши марксистсько-ленінську схему вітчизняної історії на народницьку схему М. Грушевського та замінивши деяких видатних історичних діячів з радянського пантеону відповідними національними героями, автори підручників залишилися в полоні обох ключових для історії радянської доби міфів: місце Великої Жовтневої соціалістичної революції заступила Українська революція, а Велика Вітчизняна війна так само залишалася недоторканою святинєю й центральною подією середини ХХ ст. Прикмето, що і в програмах, і, відповідно, в підручниках початку 1990-х років історія ХХ ст. викладалася практично за тією самою схемою, що і в підручниках радянських часів. Вітчизняна історія слабо вписувалася у контекст світової історії, розглядалася як такий собі автономний процес, події якого відбуваються майже незалежно від тих, що розгортаються в світі. Звідси й певний різнобій у періодизації курсів всесвітньої та вітчизняної історії. Наприклад, перший масовий підручник з історії України для 10 класу Ф. Турченка, який охоплює події 1917–1945 рр., відкриває таке звернення до учнів: «У 1917 р. Україна вступила в новітню добу своєї історії. Розпочалася вона Українською національно-демократичною революцією 1917 – початку 1918 рр. і триває донині»⁴⁸. З 1993 р. фахівці Інституту історії України із залученням педагогічних працівників і фахівців з числа професорсько-викладацького складу вузів взяли до розробки

⁴⁴ Там само. – Форзац.

⁴⁵ *Кульчицький С.В.* Доповідь на семінарі «Гуманітарна освіта в Україні» (Київ, 18 грудня 2001 р.) // www.kennan.kiev.ua/kkp/content/seminars/materials/2001_12_18.pdf. – С. 23–30.

⁴⁶ *Зашкільняк Л.* Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історіографія // українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія за ред. Л. Зашкільняка. – Львів : Львівський національний університету імені Івана Франка, 2004. – С. 5.

⁴⁷ *Субтельний О.* Україна: історія. – К. : Либідь, 1992.

⁴⁸ *Турченко Ф.Г.* Новітня історія України. Частина перша (1917 – 1945 рр.) : [Підручник для 10-го класу середньої школи]. – К. : Генеза, 1994.

концепції безперервної історичної освіти. Відповідно до проекту, шкільний курс історії став одним із напрямів утвердження української державності. Тому у викладанні цього курсу потрібно було звернути особливу увагу на «державотворчий потенціал тисячолітньої вітчизняної історії». Основними завданнями історичної освіти було названо:

- надання переваги викладанню вітчизняної історії з метою виховання учнів у душі поваги і любові до своєї батьківщини і народу;
- поєднання викладання вітчизняної і всесвітньої історії (синхронність викладання) з метою формування в учнів цілісного уявлення про історичний процес і прилучення їх до загальнолюдських цінностей, досягнень і здобутків світової культури;
- вироблення в учнів здатності аналізувати історичний досвід і висловлювати власні судження з аналізу суспільних явищ, фактів, подій;
- використання історичного матеріалу як висхідного з метою оволодіння здобутками інших наук про людину і суспільство;
- виховання в учнів орієнтації на активну участь у майбутньому в розбудові Української держави.

Проект концепції передбачав, що зміст освіти з всесвітньої історії мав добиратися, виходячи, насамперед, із необхідності засвоєння учнями закономірностей розвитку загальнолюдської цивілізації, ролі й місця України та її народу в колі європейських народів і в історії людства; більш деталізоване висвітлення епох та країн, відображених у Біблії; поглиблене вивчення історії та культури античного світу як фундаменту європейської цивілізації; акцентування уваги на історії Візантії, яка справила значний вплив на духовну культуру українського народу; ґрунтовний виклад історії країн, у складі яких перебували українські землі: Литви, Польщі, Речі Посполитої, Російської та Австро-Угорської імперій.

Зберігався лінійний підхід до викладання. Об'єктом викладання визначені були не розрізнені факти, а ключові аспекти життя минулих епох і цивілізацій. Вчитель мав робити акцент на формуванні вмінь і навичок учнів⁴⁹. Проект концепції не був затверджений Міністерством освіти. Затвердженої концепції історичної освіти нема й досі.

Українські підручники першої половини 1990-х і надалі несли на собі відчутний відбиток марксистсько-ленінської методології: вся радянська доба, як, утім, і попередні епохи, поставала як суцільна боротьба. В радянських підручниках то була боротьба трудящих мас України разом з іншими народами-братами під проводом ленінської партії за здійснення віковичної мрії пригнобленого люду – побудови справедливого суспільства, спочатку в одній окремо взятій країні, а також підтримання боротьби трудящих усього світу за визволення з-під гніту експлуататорів. У ході цієї боротьби долалися численні перешкоди та перемагалися вороги, зовнішні й внутрішні. Подібним чином розвивалися події й за версією авторів навчальних програм та підручників незалежної України, тільки основним рушієм історії замість позанаціональних трудящих мас став український народ. Партія більшовиків поставала як провідник загарбницької, новоімперської ідеології, помінявся пантеон героїв та почали заповнюватися численні лакуни, особливо ті, що стосувалися голодомору, великого терору 30-х років, українського виміру Другої світової війни, розвінчання культу особи, дисидентства⁵⁰. Наприклад, якщо радянський підручник для 9-го класу твердив про всесвітньо-історичне значення Великого Жовтня, то в підручнику Ф. Турченка йшлося уже про збройне повстання, що привело до влади більшовицьку партію. Гасла її «вже у 1917 р. більшість

⁴⁹ Кульчицький С.В. Доповідь на семінарі «Гуманітарна освіта в Україні» (Київ, 18 грудня 2001 р.). – С. 26.

⁵⁰ Аби переконатися у цьому, досить порівняти зміст згадуваних уже посібників В. Сарбея й В. Спицького (К., 1985) та Ф. Турченка для 10-го й 11-го класів (К., 1994, 1995).

населення Росії відкинула... як утопію... За таких умов нав'язати свою владу країні можна було лише шляхом насильства»⁵¹. Якщо в посібнику В. Сарбея та В. Спицького визнано, що вступ України до складу СРСР «відкрив великі можливості для успішної відбудови народного господарства, дальшого економічного, політичного й культурного розвитку республіки»⁵², то Ф. Турченко наполягає на тому, що ця подія «на багато десятиліть поставила долю українського народу в залежність від політики центру, який уособлювався ЦК ВКП(б), союзним урядом, союзними відомствами»⁵³. Якщо в В. Сарбей та В. Спицький у § 16 «Соціалістична перебудова сільського господарства» (4,5 сторінки тексту) говорять про завершення в основному на 1932 р. суцільної колективізації сільського господарства, яка «поклала край класовому розшаруванню селянства, злидням і бідності»⁵⁴, жодним словом не згадуючи про мільйонні жертви штучного голодомору, то у Ф. Турченка «соціалістичним перетворенням» присвячено 14 сторінок параграфу «Колективізація і розселення України». У пунктах параграфу з промовистими назвами «Перехід до форсованої колективізації», «Насильницьке створення колгоспів», «Розкуркулення» селянства», «Колгоспна система – форма закріпачення селянства», «Голодомор 1932–1933 рр.», «Колгоспи в радянській системі»⁵⁵ змальовано цілком протилежну картину, де відбувається не так змагання між прогресивною колгоспною та закоснілою приватновласницькою формами господарювання, навіть не класова боротьба між пролетаріатом і сільською буржуазією, а війна центрального союзного керівництва з українським селянством як більшістю українського народу за насадження «зручної форми, з допомогою якої було легко перекачувати ресурси в державний бюджет»⁵⁶. Якщо підсумовуючи довоєнний розвиток СРСР, автори підручника 1985 року видання зазначали, що «докорінні зміни в економіці, культурі й матеріальному становищі трудящих за роки двох п'ятирічок знаменували закінчення переходу від капіталізму до соціалізму і побудову в основному соціалізму», коли «проявилася титанічна творча сила народу, звільненого з-під влади капіталу Великою Жовтневою соціалістичною революцією»⁵⁷, то виданий через дев'ять років підручник підсумовував: «Замість безкласового соціалістичного суспільства з високоефективною економікою, ідеальним політичним ладом – «радянською демократією», гармонією в міжнаціональних відносинах, народи СРСР одержали небачений раніше вид тиранії (виділено мною. – О.Р.), новий виток тотальної русифікації, деформовану економіку»⁵⁸. Приклади можна продовжувати.

Отже, змінилися оцінки, проте сприйняття власної історії як особливої, неповторної, унікальної, яка не має аналогів у світі й розвивається за власними законами, певною мірою є відірваною від світового історичного процесу, залишалося.

Завдання, озвучені в проекті концепції історичної освіти 1993 р., почасти було втілено лише в навчальній програмі, прийнятій МОН України в 2000 р. Нова навчальна програма передбачала зміни в періодизації шкільного курсу. Курс 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів охоплював період з 1914 по 1939 р., синхронізуючи події вітчизняної історії з подіями історії світової, вписуючи їх у європейський та світовий контекст. Відповідно було доопрацьовано й виправлено, зокрема, підручник Ф. Турченка⁵⁹. Курс (і, звичайно, підручник) для 11-го класу

⁵¹ Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша (1917 – 1945 рр.) : [Підручник для 10-го класу середньої школи]. – К. : Генеза, 1994. – С. 34.

⁵² Сарбей В.Г., Спицький В.Є. Історія Української РСР: Пробн. підруч. для 9–10 кл. – С. 74.

⁵³ Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша (1917 – 1945 рр.) – С. 186.

⁵⁴ Сарбей В.Г., Спицький В.Є. Історія Української РСР: Пробн. підруч. для 9–10 кл. – С. 86.

⁵⁵ Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша (1917 – 1945 рр.) – С. 221–234.

⁵⁶ Там само. – С. 222.

⁵⁷ Сарбей В.Г., Спицький В.Є. Історія Української РСР: Пробн. підруч. для 9–10 кл. – С. 95, 97.

⁵⁸ Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша (1917 – 1945 рр.) – С. 255.

⁵⁹ Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша. 1914–1939: Підручн. для 10 кл. загальноосв. навч. закл. – Вид. 2-ге, виправл. та доповн. – К. : Генеза, 2001.

розпочинався, на відміну від попередніх видань 1995⁶⁰ та 1998⁶¹ років, з вивчення подій Другої світової, від підписання СРСР та Німеччиною пакту Ріббентропа–Молотова⁶².

Проте й за цією, новою програмою історія Західної України так само, як за радянських часів, залишалася поза основним річищем української історії, викладалася в окремих темах або розділах. Якщо в підручнику Ф. Турченка для 10-го класу 1994 року видання «Західноукраїнські землі в 1920 – 1939 роках» – це 5-й розділ підручника, то в підручниках 2002 та 2008 року видання це 6-та, завершальна тема. В усіх трьох виданнях автор наголошує на колоніальному статусі цих теренів: «Українські землі в Польщі, Румунії, Чехословаччині не мали самоврядування, власного автономного устрою. Уряди цих країн стояли на унітарських позиціях і свою політику спрямовували на зміцнення контролю над українськими територіями»⁶³. Дещо спокійніше викладено матеріал у підручнику 2008 року видання, хоча й тут зустрічаємо знайоме: «національні утиски українського населення Польщі доповнювалися соціально-економічним гнобленням»⁶⁴, «в умовах іноземного панування гальмувався розвиток сільського господарства»⁶⁵, «Північна Буковина й українські землі Бессарабії стали для румунських властей джерелом дешевої сировини й робочої сили»⁶⁶ тощо.

На окремий розгляд заслуговує порівняння образу Великої Вітчизняної / Другої світової війни та її українського виміру в радянських навчальних книжках та підручниках незалежної України. Це питання висвітлювалося нами, зокрема, у виступі на Міжнародній конференції «Друга світова війна та (від)творення історичної пам'яті в сучасній Україні» (Київ, 23–26 вересня 2009 р.)⁶⁷. Тут, зокрема, найбільш важливим є проблеми руху Опору в Україні, проблема колабораціонізму під час війни, ставлення до ООН та УПА.

На відміну від авторів радянських підручників, де єдиною силою, котра протистояла окупантам, була Червона / Радянська армія на фронті й підпільний і партизанський рухи, очолювані й керовані партією, в тилу⁶⁸, Ф. Турченко наголошує: «Довгий час радянська історіографія зображувала всіх незадоволених окупаційним режимом палкими прихильниками відновлення в Україні довоєнних порядків. Але факти свідчать, що в антигітлерівському русі Опору було дві течії, перша з яких справді керувалася радянськими гаслами, а друга орієнтувалася на створення незалежної Української держави»⁶⁹. Теза про дві течії руху Опору збереглася і в наступних виданнях, коли з теми Другої світової війни став розпочинатися підручник для 11-го класу Ф. Турченко, П. Панченко та С. Тимченко⁷⁰.

⁶⁰ Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С.М. Новітня історія України (1945 –1995): [Підручник для 11-го класу середньої школи]. – К. : Генеза, 1995.

⁶¹ Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С.М. Новітня історія України (1945 –1998): Підручник для 11-го кл. серед. шк. – К. : Генеза, 1998.

⁶² Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С.М. Новітня історія України (1939 – початок ХХІ ст.): Підручн. для 11 кл. загальноосв. навч. закл.– Вид. 5-те, доопр. та доповн. – К. : Генеза, 2007.

⁶³ Там само. – С.257.

⁶⁴ Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша. 1914–1939: Підручн. для 10 кл. загальноосв. навч. закл. – Вид. 3-тє, виправл. та доповн. – К. : Генеза, 2008. – С. 318.

⁶⁵ Там само. – С. 319.

⁶⁶ Там само. – С. 331.

⁶⁷ Радзивілл О. Війна за війну: Друга світова та Велика Вітчизняна у шкільних підручниках з історії України (1969–2007) // Друга світова війна та (від)творення історичної пам'яті в сучасній Україні 6 Міжнародна наукова конференція. Київ, 23–26 вересня 2009 р.

⁶⁸ Там само. – С. 146.

⁶⁹ Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша (1917 – 1945 рр.). – С. 296.

⁷⁰ Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С.М. Новітня історія України (1945 –1998): Підручник для 11-го кл. серед. шк. – К. : Генеза, 1998; Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С.М. Новітня історія України. Частина друга. 1939–2001. Вид. 4-те, доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – С. 21; Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С.М. Новітня історія України (1939 – початок ХХІ ст.): Підручн. для 11 кл. загальноосв. навч. закл.– Вид. 5-те, доопр. та доповн. – К. : Генеза, 2007.

Не оминули увагою автори підручника й непрості взаємини між обома течіями українського руху Опору⁷¹. При цьому підкреслюється, що ворожнечу між борцями за звільнення України від окупантів свідомо розпалювала радянська пропаганда, відсікаючи шляхи до порозуміння й співпраці й прирікаючи національно-визвольну течію українського руху Опору на поразку⁷².

Історики наголошують на широкій народній підтримці націоналістичній течії українського руху Опору, підкреслюючи зростання його авторитету серед населення західноукраїнських земель, широку підтримку національної ідеї, носіями якої були оунівці: «Якщо в роки Першої світової війни під національними знаменами воював лише невеликий корпус Українських січових стрільців (і воював у складі іноземної армії, сподіваючись на добру волю правителів Австро-Угорщини), то в роки Другої світової війни в лавах УПА й у національному підпіллі воювало понад 400 тис. чоловік»⁷³. Романтизуючи образи учасників націоналістичного підпілля, автори стверджують, що поряд з визвольною боротьбою 1917–1920 рр. їхня діяльність стала важливою віхою на історичному шляху українців до проголошення незалежності 24 серпня 1991 р.⁷⁴.

На особливу увагу заслуговує теза про те, що існування в антифашистському русі Опору течій з різною політичною орієнтацією – звичайне явище для європейських країн. Відтак Україна не була винятком⁷⁵. Автори розкрили й серйозні організаційні проблеми, які виникли у радянських партизанів і підпільників унаслідок недостатньої підготовки до боротьби в німецькому тилу, розвінчуючи водночас міф про загальнонародний характер партизансько-підпільного руху на українських землях на початковому етапі війни⁷⁶.

Аналізуючи протистояння двох течій українського руху Опору, Ф. Турченко, П. Панченко та С. Тимченко водночас наголошують на тому, що за німецької окупації набув широкого розмаху самостійницький рух в Україні, й це стало цілком несподіваним для окупаційних властей. Цей рух у 1941 р. охопив не лише Західну Україну, а й Наддніпрянщину, Донбас, Південь, Крим. Це, на думку авторів, свідчило, «що прагнення до незалежності України було близьке і зрозуміле в усіх її регіонах»⁷⁷, відтак у боротьбі представників обох течій руху проти нацистської окупації зріла ідея незалежної соборної України.

Про різні течії руху Опору в Україні часів «радянсько-німецької війни (автори не уникають і назви «Велика Вітчизняна війна») як найголовнішої частини Другої світової»⁷⁸ йдеться і в підручнику для 11-го класу С. Кульчицького та Ю. Шаповала. Проте, на відміну від Ф. Турченка, П. Панченка й С. Тимченка, автори не виділяють саме двох течій руху Опору, наголошуючи натомість на «розколотості» українського суспільства як соціальної, ідеологічної бази створення різних напрямів антинацистського визвольного руху. Розкриваючи мету представників націоналістичних сил як «створення не залежної від нацистів і комуністів Української держави»⁷⁹, історики водночас згадують про розкол українського націоналістичного руху на дві самостійні і навіть ворогуючі між собою фракції – бандерівців і мельниківців⁸⁰.

⁷¹ Там само. – С. 75.

⁷² Там само. – С. 75–76.

⁷³ Там само. – С. 77.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С.М. Новітня історія України (1939 – початок ХХІ ст.) Підручник для 11-го кл. серед. навч. закл. – Вид. 5-те, доопрац. і допов. – К.: Генеза, 2007. – С. 23–24.

⁷⁶ Там само. – С. 69–70.

⁷⁷ Там само. – С. 70.

⁷⁸ Кульчицький С.В., Шаповал Ю.І. Новітня історія України (1939–2001) : Підруч. для 11-го кл. загальноосвіт. навч. закл. – К. : Генеза, 2005. – С. 23.

⁷⁹ Там само. – С. 32–33.

⁸⁰ Там само. С. 33.

Анонсована як «підручник нового покоління» навчальна книжка для 11-го класу Н. Гупана, О. Пометун та Г. Фреймана⁸¹ значною мірою відповідає завданню дати учневі дидактично вивіреним, чітко структурований фактичний матеріал, який школяр має засвоїти, опрацювавши за допомогою ретельно розробленого методичного апарату – численних схем, таблиць, витягів з документів та історичних праць, ілюстрацій і карт. Так, учневі пропонується засвоїти причини розгортання руху Опору в Україні, розкривається діяльність трьох основних його течій (радянського, українського націоналістичного та польського)⁸².

Що ж до підсумків Другої світової, то автори підручників незалежної України наголошують на особливому трагізмі становища українського народу: «Об'єднаний спільним прагненням перемогти нацизм, він виявився розколотим у питанні про майбутнє України: частина українців з розгромом нацизму пов'язувала відновлення довоєнного статусу України у складі Радянського Союзу, інша прагнула скористатися війною для відродження незалежної української держави»⁸³. Цю тезу Ф. Турченком було розвинуто й дещо видозмінено в наступних виданнях: «Попри всі негаразди й небачені раніше жертви, участь українського народу в Другій світовій війні дала потужний поштовх його національній консолідації, згуртуванню як сучасної європейської нації... Незважаючи на те, що боротьба за незалежність не охопила в ході війни всієї країни ... разом з визвольною боротьбою 1917–1920 рр. вона стала частиною історичної свідомості українців і готувала їх до проголошення незалежності 24 серпня 1991 р.»⁸⁴.

На відміну від Ф. Турченка, П. Панченка й С. Тимченка, С. Кульчицький та Ю. Шаповал не наголошують на епохальній, межовій ролі Другої світової, висвітлюючи її як важливий, проте один із багатьох етапів історичного розвитку України, ламаючи радянську традицію підкреслення всесвітньо-історичного значення Великої Перемоги. Вони закінчують розділ, присвячений Другій світовій війні, параграфами «Втрати України в роки війни» та «Українська культура в роки війни». Прикметним є завершальне запитання для саморевірки: «Чим пояснюється поворот політики радянського режиму підтримки української національно-патріотичної тематики до викриття «обмеженого українського націоналізму», зокрема у сфері культури?»⁸⁵.

Втім, радянський спадок у підходах до викладання шкільного курсу історії ХХ ст. авторам програм як 2000, так і 2004 року й, відповідно, підручників, остаточно подолати не вдалося. Про це свідчать і думки учасників дискусії щодо сучасних шкільних підручників, проведеної з ініціативи Інституту національної пам'яті 19–21 жовтня 2007 р. за участю дванадцяти відомих істориків з різних міст і наукових середовищ. Було проаналізовано тексти найпоширеніших підручників з історії України, що мали гриф МОН України⁸⁶. Наслідком триденного обговорення став

⁸¹ Гупан Н.М. та ін. Новітня історія України: 11 кл. / Н.М. Гупан, О.І. Помету, Г. О. Фрейман. – К. : Видавництво А.С.К., 2007.

⁸² Там само. – С. 34.

⁸³ Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша (1917 – 1945 рр.). – С. 336.

⁸⁴ Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С.М. Новітня історія України (1939 – початок ХХІ ст.) Підручник для 11-го кл. серед. навч. закл. – Вид. 5-те, доопрац. і допов. – К.: Генеза, 2007. – С. 70, 71.

⁸⁵ Кульчицький С.В., Шаповал Ю.І. Новітня історія України (1939–2001). – С. 64.

⁸⁶ Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упор. Н. Яковенко. К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2008. – 128 с. Проаналізовано такі підручники: Бандровський О.Г., Власов В.С.. Історія стародавнього світу: Підручн. для 6 кл. загальноосв. навч. закл. – К. : Генеза, 2006. – 256 с.; Власов В.С., Данилевська О.М. Вступ до історії України: Підручн. Для 5 кл. загальноосв. навч. закл. / За заг. ред. Ю.А. Мицика. – К. : Генеза, 2005. – 200 с.; Власов В. Історія України: Підручн. для 8 кл. загальноосв. навч. закл. / За ред. Ю.А. Мицика. – К. : Генеза, 2004. – 256 с.; Власов В. Історія України: Підручн. для 7 кл. загальноосв. навч. закл. – К. : Генеза, 2007. – 280 с.; Голованів С.О., Костирко С.В. Історія стародавнього світу: Підручн. для 6 кл. загальноосв. навч. закл. – К. : Грамота, 2006. – 296 с.; Мисан В.О. Вступ до історії України: Підручн. для 5 кл. загальноосв. навч. закл. – К. : Генеза, 2005. – 184 с.; Реєн О., Малій О. Історія України. Кінець ХVІІІ – початок ХХ століття: Посібн. для 9 кл. загальноосв. навч. закл. – К. :

підсумковий протокол наради, який містить невтішний висновок щодо стану навчальних книжок. Так, зазначивши, що вони в цілому відповідають чинній навчальній програмі, дослідники зауважили їхню невідповідність ані державному стандарту, ані сучасному стану історичної науки, ані потребам суспільства. Відсутність концепції історичної освіти в Україні, за словами науковців, та недостатній зв'язок учених з авторами підручників призвели до низки суттєвих недоліків концептуального та методологічного характеру. Серед цих недоліків названо, зокрема, те, що «у підручниках домінує політична та мілітарна історія, описана з соціологічної перспективи – без уваги до людського фактора, поведінкових мотивацій різних суспільних груп та способів організації таких груп у самоврядні спільноти й інші форми громадянського суспільства. Підручники, за висновками експертів, тиражують «песимістичне уявлення про Україну як простір з безперервним – від XIII до XX століття – «колоніальним статусом», прищеплюючи комплекс меншовартості й відчуття цивілізаційної та соціальної маргіальності українців»⁸⁷. Серед вад сучасних підручників називаються також надмірне акцентування уваги на «пригноблених низах», логічним наслідком чого є «апологетизація народних бунтів і повстань, а по суті – схвалення анархічної, асоціальної моделі поведінки», «педалювання на етноцентричному баченні історії», спрямування на «механічне засвоєння знань», «некоректне вживання понять і термінів, непродумані формулювання, врешті – просто фактографічні помилки й ляпсуси», «пропагандистська риторика» тощо⁸⁸.

Ймовірно, подібна застиглість прийомів та методів створення навчальної книжки стала однією з причин виникнення ще однієї проблеми шкільної історичної освіти – низького рівня сформованості історичних уявлень учнів як «зображення і відтворення у свідомості чуттєво-наочних образів раніше сприйнятих предметів, фактів чи явищ минулого». На цій проблемі акцентує увагу К. Баханов⁸⁹. Запитання, запропоновані 216 одинадцятикласникам чотирьох шкіл м. Бердянська, були спрямовані на виявлення певних образів історії XX ст., що закарбувалися в їхній пам'яті. Під час анкетування учні не користувалися жодними підручниками, покладаючись лише на власну пам'ять. Узагальнюючи відповіді учнів, К. Баханов зазначає, що XX століття уявляється школярами як століття воєн, конфліктів та постійних протистоянь. Саме ці події й процеси зумовили його періодизацію. Події XX ст. розгорталися під впливом украї радикальних політичних течій – комунізму, націонал-соціалізму – та сильних особистостей (В. Ленін, Й. Сталін, А. Гітлер). У політичній сфері в протистоянні тоталітаризму й демократії перемогла остання, що ознаменувалося падінням тоталітарних режимів і демократизацією суспільства. Як наслідок, у соціальній сфері було розширено права і свободи громадян та покращено умови їхнього життя, що пов'язано з появою телебачення, комп'ютерів, мобільного зв'язку тощо. Але, якби довелося взяти участь у подіях цієї епохи, то найкращою була б роль спостерігача чи учасника подій, не пов'язаних із війною (наприклад, політ у космос)⁹⁰.

Втім слід зауважити, що шкільна історична книжка змінюється, розвивається. Зміст шкільної історичної освіти постійно оновлюється, вдосконалюється, змінюється

Гене́за, 2003. – 224 с.; Турченко Ф.Г., Мороко В.М. Історія України. Кінець XVIII – початок XX століття: Підручн. для 9 кл. загальноосв. навч. закл. – К. : Генеза, 2006. – 424 с.; Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С.М. Новітня історія України (1939 – початок XXI ст.): Підручн. для 11 кл. загальноосв. навч. закл. – Вид. 5-те, доопр. й доповн. – К. : Генеза, 2006. – 384 с.; Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша. 1914–1939: Підручн. для 10 кл. загальноосв. навч. закл. – Вид. 2-ге, виправл. та доповн. – К. : Генеза, 2002. – 352 с.; Шалагінова О.І., Шалагінов Б.Б. Історія стародавнього світу: Підручн. для 6 кл. загальноосв. навч. закл. – К. : Педагогічна преса, 2006. – 288 с.; Смолій В.А., Степанков В.С.. Історія України: Підручн. для 7 кл. загальноосв. навч. закл. – К. : Генеза, 2007. – 232 с.

⁸⁷ Шкільна історія очима істориків-науковців. – С. 43.

⁸⁸ Шкільна історія очима істориків-науковців. – С. 44.

⁸⁹ Баханов К. Історія XX ст. в уявленнях одинадцятикласників // Історія XX століття. Нові підходи до змісту шкільного курсу: Історія та правознавство. – 2007. – № 19–21 (119–121), липень. – С. 5.

⁹⁰ Баханов К. Історія XX ст. в уявленнях одинадцятикласників. – С. 10.

шкільні програми й підручники. Значну підтримку у цій справі дістали українські освітяни й науковці в рамках проекту Ради Європи «Викладання й вивчення історії в Європі у XXI столітті». Зокрема, було надано рекомендації, у відповідності з якими поступово відбувалися зміни і в навчальних програмах, і, відповідно, в підручниках і навчальних посібниках⁹¹.

Одним із найцікавіших плодів такої співпраці став навчальний посібник «Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках»⁹². В цій книжці авторський текст відсутній практично повністю. Виняток становить лише методичний апарат книжки. Кожен її розділ має ключові запитання, відповідь на які можна дати лише тоді, коли повністю будуть опрацьовані матеріали розділу. Замість звичного тексту параграфів учневі запропоновано фрагменти різноманітних історичних джерел. Як опрацьовувати джерела, автори радять у першому розділі книжки. До кожної групи джерел підібрано завдання й запитання, що допоможуть швидше опрацювати їх і дійти певних висновків. Ці висновки, твердження, узагальнення стають відтак результатом інтелектуальної праці, зусиль самих школярів, а не нав'язуються авторами. Чимало матеріалів посібника передбачає колективну працю: проведення дискусій, спільне обговорення тощо.

В основу подачі матеріалу автори поклали принцип «усе пізнається в порівнянні». Події української історії розкриваються на тлі світових і європейських подій. Це дає змогу школяреві не лише порівнювати та визначати здобутки власного народу, але й замислитися над тим, у чому полягає спільність і відмінність історичної долі народів світу та Європи, яких помилок вони припускалися у минулому та як їх уникнути в майбутньому.

У відповідності, зокрема, й до вимог Ради Європи у 2008–2009 рр. було доопрацьовано навчальні програми для 12-річної школи⁹³. Наразі рано говорити про зміст шкільних підручників, створених за новою програмою: вони лише пишуться й те, які з них потраплять до шкіл, стане відомо по результатах всеукраїнського конкурсу. Проте деякі висновки можна зробити на підставі аналізу самої програми. Так, значний акцент зроблено на історії повсякденності, аналізі суспільної атмосфери. В контексті громадянської війни вимагається висвітлювати питання психологічного клімату у суспільстві, проблему знецінення людського життя (тема 4)⁹⁴. Передбачено обов'язкове вивчення голодомору як геноциду українського народу, включно з аналізом масштабів та наслідків цієї трагедії⁹⁵. Під новим кутом зору пропонується висвітлення великого терору не лише як способу керування державою за тоталітарного режиму, а й чинника змін у масовій психології та свідомості населення, акцентується увага на формуванні пропагандистського ідеалу радянської людини⁹⁶. Щодо історії Другої світової війни, то новим тут є акцент на особливостях життя населення України в умовах окупації, розкритті невинуватості злочинів проти людяності, здійснюваних у концтаборах, Голокості, діяльності українців – праведників світу, житті оstarбайтерів, евакуйованих⁹⁷. Особливу увагу приділено необхідності для учнів оволодіти певними компетентностями: так, за намірами авторів програми, внаслідок вивчення теми «Україна в роки Другої світової війни (1939–1945)» учень (учениця) повинні вміти,

⁹¹ Рекомендація Rec (2001) 15 «Про викладання історії у XXI столітті в Європі» (Ухвалена Комітетом міністрів 31 жовтня 2001 року на 771-му засіданні заступників міністрів).

⁹² Ю. Комаров, В. Мисан, А. Осмоловський, С. Білоножко, О. Зайцев. Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках : Навч. посіб. з історії України та всесвітньої історії. 10 клас. – К. : Генеза, 2004.

⁹³ Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. 10–12 класи. Рівень стандарту, академічний рівень. – К., Генеза, 2009.

⁹⁴ Там само. – С. 2.

⁹⁵ Там само. – С. 3.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само. – С. 4.

спираючись на карту та інші джерела інформації, характеризувати геополітичні плани СРСР та Німеччини щодо України, показувати на карті території, де відбувалися воєнні події Другої світової війни і розгортався визвольний рух; порівнювати ставлення до війни різних верств населення та політичних сил в українських землях; описувати події Другої світової війни; описувати повсякденне життя та визначати зміни, пов'язані з війною; характеризувати та порівнювати діяльність національного та радянського антифашистського рухів, давати їм власну оцінку; складати характеристики українських військових діячів періоду війни; визначати причини створення УПА; оцінювати внесок України в перемогу антигітлерівської коаліції; розповідати про наслідки війни для України, висловлювати власну позицію щодо ролі війни у житті людства⁹⁸.

Підсумовуючи, зауважимо, що протягом 18 років незалежності в Україні не лише створено повний курс підручників з історії України та всесвітньої історії – ці підручники й навчальні посібники зазнали значної еволюції.

В навчальних книжках першої половини 1990-х років простежується виразно негативне змалювання радянського минулого, Радянський Союз постає як імперія зла, осередок «небаченої раніше тиранії». Історія України сприймається як свідомо спотворювана, замовчувана, невідома; простежується романтизація, «огульна» героїзація представників українського національного руху, оунівців та вояків УПА, вибудовується наскрізна, через усе ХХ століття, лінія безперервної боротьби за створення національної держави. Спостерігається відірваність сприйняття історії України від європейської та світової історії.

Авторам підручників наступних років, створених за програмами 2000 та особливо 2004 рр., притаманні значно зваженіший, поміркованіший виклад, уникнення оцінних інтонацій, намагання дати більше простору для творчої праці учня, навчити його здобувати інформацію, критично опрацьовувати джерела. Простежується також прагнення вписати події вітчизняної історії в європейський та світовий контекст, показати учневі взаємозв'язки світової й вітчизняної історії; виразне прагнення до «олюднення» історії.

Саме такий підхід, на нашу думку, дає змогу молодій людині набути навички, необхідні для адаптування в сучасному світі з його інформаційною перенасиченістю, агресивною нав'язливістю інформаційних чинників, складністю критичного опрацювання отримуваної інформації.

Саме такі тенденції в українському підручникотворенні, попри складності й негаразди, дають підстави для обережного оптимізму щодо виконання українським підручником з історії його світоглядотворчої функції.

⁹⁸ Там само.

ГЛОСАРІЙ

Колективна пам'ять – сума спільних уявлень людей про минуле народу, держави і його сучасне життя. Частиною колективної пам'яті є історична пам'ять.

Історична пам'ять – уявлення людей про минуле нації і держави, що виражається у виробленні усталеної системи цінностей про позитивних і негативних героїв та події в історії. Складається або на підставі фольклорного передання або формується за допомогою державних засобів масової інформації (освіта, література, преса, радіо, телебачення). Може мати колоніальний і націотворчий характер.

Міф історичний – система позитивних оцінок героїв і подій минулого, на підставі яких формується цьогочасна національна політика, національно-визвольний рух.

Культура пам'яті – стремління до такої історичної пам'яті, яка найадекватніше відображає історичне минуле. Боротьба зі спотворенням уявлень про минуле, уникання „білих плям” в історії, толеранція чужих історичних пам'ятей, уникнення підтасовок фактів минулого, недопустимість агресивного несприйняття іншої правди минулого.

Політика пам'яті – системна і послідовна державна політика в ділянці формування історичної пам'яті. виправлення колоніальних перекосів історичної пам'яті, що склалися протягом залежного становища титульного етносу в межах іншонаціональних імперій.

Люстрації – заборона на працю на певний термін в державних органах і установах осіб, які в минулому працювали в державних органах тоталітарної держави.

Мегаломанія національна – надмірне вихваляння одної нації за рахунок приниження інших; протиставлення „позитивних” націй націям „негативним”.

Месіанство національне – ствердження особливої історичної місії тієї чи іншої нації, проголошення особливої історичного шляху і особливої позитивної місії нації. Характерно для етнографічного (романтичного) етапу національно-визвольного руху.

Національна свідомість – усвідомлення кожним членом суспільства своєї належності до певної нації. Підпорядкування громадської і політичної діяльності національним інтересам певної нації.

Постколоніальне суспільство – суспільство, в свідомості членів якого спостерігається залишки мислення людини імперії. Орієнтація окремих членів суспільства на ідеологічні та історичні цінності колишньої метрополії.

Національна ідентичність – свідомий вибір громадянина на користь своєї належності до певної національної спільноти. Свідоме відрізнення своїх національних інтересів від національних інтересів інших націй.

Патріотизм – усвідомлена громадянська і політична позиція члена певної національної спільноти спрямована на суспільну діяльність, що сприяє культурному, економічному, політичному розвитку своєї нації.

ДЛЯ ТИХ, ХТО ХОЧЕ БІЛЬШЕ ЗНАТИ. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Velychenko S.* Shaping identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish accounts of Ukrainian history? 1914–1991. – New York, 1993.
2. *Антонович В.* Барвінський О. Історія Руси. – Ч. V. – Львів, 1884 // Киевская старина. – 1884. – Кн. 8. – С. 708–710.
3. *Антонович В.* Історичні байки п. Маріяна Дубецького // Правда. – 1888. – Т. 1. – С. 194–203.
4. *Антонович В.* От редакции (Несколько слов г. Корзону) // Киевская старина. – Кн. 1. – С. 161–166.
5. *Антонович В.* Польско-русские отношения XVII в. в современной польской призме (по поводу повести Г. Сенкевича “Огнем и мечем”) // Киевская старина. – 1885. – Кн. 5. – С. 44–78;
6. *Антонович В.* [рец. на кн.] Барвінський О. Історія Руси. – Ч. IV. – Львів, 1882 // Киевская старина. – 1883. – Кн. 3. – С. 649–651.
7. *Барвінський О.* Спомини з мого життя. – К., 2004.
8. *Величенко С.* Перебудова та минуле неросійських народів // УІЖ. – 1992. – № 4. – С. 96
9. *Величенко С.* Суперечливі схеми національної історії: російські та українські інтерпретації власної минувшини // Схід–Захід (Історико-культурологічний збірник). – Харків, 2002. – Вип. V. – С. 18–41.
10. *Власов В. С., Данилевська О. М.* Вступ до історії України: Підруч. Для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. – Вид. друге, доопр.– К., 2003. – 232 с.
11. *Власов В. С.* Історія України: Підруч. Для 7-го кл. загальноосв. навч. закл. – К., 2007. – 240 с.
12. *Власов В. С.* Історія України: Підруч. Для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. – К., 2008. – 304 с.
13. Володимир Антонович – будівничий філософських засад Нової України // Історія в школах України. – 2004. – № 1.
14. *Володина Т. А.* Учебники отечественной истории как предмет историографии: середина XVIII – середина XIX в. // История и историки. – 2004. – № 1.
15. *Гирич І.* Володимир Антонович – автор концепту Нової України // Дивослово. – 2008. – Березень. – Ч. 3 (612).
16. *Гирич І.* Історичний шлях у київських монументах: спадок минулого і сьогочасні проблеми // Пам’ятки України. – 2007. – Ч. 1 (154).

17. *Гирич І.* Між політикою і історією. Переяслав і українська суспільно-політична думка XIX – початку XX ст. // Молода нація: Альманах. – 2003. – № 3 (28). – С. 5–14.
18. *Гирич І.* Несправджені шанси української гуманітаристики. Вчені і наукові школи, знищені у 30-х // ПолітикHall. – 2008. – № 41. – Іюнь.
19. *Гирич І., Радзивілл О.* Новий російський Сталін, або конструктори “щасливого минулого” // Дзеркало тижня. – 2008. – № 35 (714). – 20 верес.
20. *Гирич І.* Чи суперечить національний міф історичній правді? // Історія України. – 2001. – № 2 (210). – С. 4–5.
21. *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 років. – Т. 1: Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – XXII, 437 с.
22. *Дорошенко Д.* Історія України. З малюнками. – Краків; Львів, 1942. – 250 с.
23. *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 років.. – Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 р. – Ужгород, 1930. – 424 с.
24. *Дорошенко Д.* Короткий курс історії України, з малюнками. – Катеринослав; Ляйпціг. – 1923. – 228 с.
25. *Дорошенко Д.* Курс історії України для вищих клас середніх шкіл. – Відень; К., 1921. – 231 с.
26. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – Т. I (До половини XVII ст.). – Праці УНІ. – Т. IX. – Варшава, 1932. – 229 с.
27. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – Т. II (від половини XVII ст.) – Праці УНІ. – Т. XV. – Варшава, 1933. – 368 с.
28. *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – 220 с.
29. *Єкельчик С.* Імперія пам’яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К., 2008.
30. *Иловайский Д.* Руководство к русской истории. Средний курс. – СПб., 1863.
31. *Костомаров Н. И.* Мазепа. – М., 1882. – VII, 446 с.
32. *Куций І.* Історіографічна спадщина Олександра Барвінського: концептуалізація історично-цивілізаційних уявлень // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2007. – Вип. 17. – С. 177–200.
33. *Литвак Б. Г.* “Гетьман-злодей” // *Костомаров Н. И.* Мазепа / Под ред. Б. Литвака. – М., 1992.
34. Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. – 1862. – № 10. – С. 1–29.
35. *Подаляк Н. Г.* Всесвітня історія: Новий час (кінець XV – XVIII ст.): Підруч. Для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. – К., 2008. – 240 с.
36. *Полянський П. Б.* Всесвітня історія. 1914–1939: Підруч. Для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. – К., 2004. – 288 с.

37. *Субтельний О.* Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – 240 с.
38. *Таирова-Яковлева Т. Г.* Мазепа. – М., 2007. – 269 с.
39. *Турченко Ф. Г., Мороко В. М.* Історія України. Друга половина XVIII – початок ХХ ст.: Підруч. Для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. – К., 2007. – 352 с.
40. *Турченко Ф. Г.* Новітня історія України. Частина перша. 1914–1939: Підруч. Для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. – Вид. третє, виправл. і доп. – К., 2007. – 352 с.
41. Українська історична дидактика: Міжнародний діалог. – К., 2000.
42. *Уманец Ф. М.* Гетьман Мазепа: Историческая монография. – СПб., 1897.– 455 с.
43. *Устрялов Н.* Начертание русской истории для учебных заведений. – СПб., 1839.
44. ЦДАВО. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 82–83.
45. *Чорновол І.* Іван Франко у “Споминах з мого життя” Олександра Барвінського // Молода нація: Альманах. – 2003 –№ 1 (26). – С. 34–50.
46. *Швидько Г. К.* Історія України, XVI–XVIII століття: Підруч. Для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. – К., 2008. – 336 с.
47. Шкільна історія очима істориків-науковців. – К., 2008.
48. *Шутой В. Е.* Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. – М., 1958. – 448 с.
49. *Шутой В. Е.* Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708–1709 рр. – К., 1971. – 238 с.
50. *Юсова Н.* Від розробки концепції “давньоруської народності” до легітимації терміна “возз’єднання” України з Росією: друга половина 40-х – поч. 50-х рр. ХХ ст. // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2004. – Вип. 14. – С. 413–440
51. *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х років). – Вінниця, 2005. – 543 с.
52. *Юсова Н.* “Давньоруська народність”: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.): Монографія. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К., 2006.
53. *Юсова Н.* Ідейна і термінологічна генеалогія поняття “давньоруська народність” // УІЖ. – 2006. – № 4. –С. 101–125.
54. *Яремчук В.* Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острог, 2009.

ПОПЕРЕДНІ ВИДАННЯ:

1. РОЗВИТОК ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ У ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ КРАЇНАХ ЄС
2. ЗА ЯКОЮ КОНСТИТУЦІЄЮ ЖИТИМЕ УКРАЇНА В 2007 Р.?
3. ДЕМОКРАТІЯ, ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА, ПРАВА ЛЮДИНИ: ОЦІНКА ВИКОНАННЯ УКРАЇНОЮ ПЛАНУ ДІЙ „УКРАЇНА – ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ“
4. СУЧАСНИЙ МЕДІА-МЕНЕДЖМЕНТ. ГАЗЕТА ЗАВТРАШНЬОГО ДНЯ - ПОТЕНЦІАЛ МАЙБУТНЬОГО
5. СПІВВІДНОШЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТА ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ. ЄВРОПЕЙСЬКА ІДЕЯ
6. КОНСОЛІДОВАНА ДЕМОКРАТІЯ: ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ
7. СУСПІЛЬНЕ МОВЛЕННЯ: НЕЗАЛЕЖНІСТЬ, СВОБОДА СЛОВА І ПРОГРАМНА РІЗНОМАНІТНІСТЬ
8. НОВИЙ БАЗОВИЙ ДОГОВІР МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄС: ПРОПОЗИЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЕКСПЕРТІВ
9. КОРУПЦІЯ, ДЕМОКРАТІЯ ТА ІНВЕСТИЦІЇ В УКРАЇНІ
10. МАЙБУТНЄ ГАЗЕТИ, ГАЗЕТА МАЙБУТНЬОГО
11. ЯКІСТЬ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ПРАВОВІ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ ВИКЛИКИ
12. УКРАЇНА В КОНЦЕПЦІЇ «СХІДНОГО ПАРТНЕРСТВА»
13. ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ У ЧОРНОМОРСЬКОМУ РЕГІОНІ: ЗУСИЛЛЯ ПО ПРОТИДІЇ НЕЛЕГАЛЬНІЙ МІГРАЦІЇ
14. ПРИРОДА ПРЕДСТАВНИЦЬКОГО МАНДАТУ: УКРАЇНСЬКА ПРАКТИКА ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД
15. КРИМ ПІСЛЯ ГРУЗИНСЬКОЇ ВІЙНИ - ЧИ СТАНЕ ІСТОРІЯ ЗБРОЄЮ?